

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en
lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 5, nr. 3 | 2015
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Leen Breyne, Paul Degraeve,
Heidi Deneweth, Fons Dierickx,
Ferdi Geerts, Nele Provoost,
Tine Van Osselaer,
Bram Vannieuwenhuyze,
Machteld Venken, Tijn Vereenooghe
en Tom Verschaffel.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Fons Dierickx,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK

Drukkerij Leën, Hasselt

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingkosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingkosten).
Rekeningnummer Heemkunde
Vlaanderen:
IBAN: BE79 0682 2185 9033.
BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover: Gymnastiekplaten
(collectie Sportimonium).

ISSN 2034-6263

INHOUD

Op het lijf geschreven: lichaam en erfgoed	4
TINE VAN OSSELAER	
'Ende Subitelijck was sij genesen!'	6
Het miraculeuze lichaam: bron van samenwerking en competitie in het zeventiende-eeuwse bisdom Antwerpen	
FREDERIK VAN DEN ABEELE	
Verzamelde lichamen	22
De betekenis van anatomie in de negentiende eeuw	
VERONIQUE DEBLON	
'Druk uw handen op mijn zieke ledematen'	34
Een lichamelijke benadering van het magnetisme in het negentiende-eeuwse België	
MARIJKE DE SADELEER	
Sport in beweging	48
Wisselende visies op sport en lichaam	
BREGT BROSENS	
Verleiding of verheffing?	62
Betekenisgeving aan dansende lichamen tot 1940	
STAF VOS	

In april 2016 verschijnt het themanummer 'Rituelen'. Volgende nummers behandelen o.m. de thema's 'Rampen', 'Voeding' en 'Zorg'. Zelf een artikel schrijven voor Tijd-Schrift? Bezorg uw suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

OP HET LIJF GESCHREVEN: LICHAAM EN ERFGOED

Het lichaam fascineert. Sprekende getuigenis daarvan zijn de talloze bezoekers die het afgelopen jaar naar de activiteiten rond 500 jaar Vesalius trokken of huiverend en verwonderd de nieuwe opstelling van het notoire *Körperwelten* bezochten. Het lichaam wekt bewondering. Wekelijks vullen enthousiaste toeschouwers de theaters en de tribunes van atletiekarena's of voetbalstadia om zich te vergapen aan de dansers en atleten die de grenzen van hun lichaam aftasten. Het lichaam frustreert. De zieken en gekwetsten die de wachtzalen van ziekenhuizen en dokterskabinetten vullen met hun kwalen (de een al zichtbaarder dan de andere) lijken een gezond lichaam tot een utopie te herleiden.

Dit nummer gaat over de vele gedaantes van het lichaam en de respons die ze losweken. De auteurs hebben het over dode lichamen en de stukjes daarvan, zieke lichamen (op zoek naar genezing) en bewegende lichamen (sport en dans). Ze traceren verschuivende percepties van het lichaam en gaan nader in op verschillende lichaamspraktijken. De verschillende bijdragen maken zo duidelijk hoe ook de beleving van het lichaam een geschiedenis heeft. Dit themanummer biedt natuurlijk slechts een fragmentair overzicht, maar we hopen hiermee niettemin onze lezers te overtuigen van het potentieel van het bronnenmateriaal en hen te stimuleren om ook zelf aan de slag te gaan met deze thematiek.

We starten in de zeventiende eeuw met een bijdrage van Frederik Van den Abeele over mirakelonderzoek in het bisdom Antwerpen. Hij toont aan hoe kerkelijke leiders een steeds grotere objectiviteit nastreefden in het onderzoek naar gerapporteerde mirakels. Elk wonder (en niet enkel de mirakels die werden voorgelegd in een dossier voor canonisatie) moest worden geëxamineerd. Van den Abeele toont aan hoe we de verslagen over miraculeuze genezingen kunnen gebruiken om het vroegmoderne denken over lichaam, devotie, kennis en macht binnen het bisdom Antwerpen te achterhalen. Hij legt in zijn artikel de spanningen bloot tussen *miraculé* (de begunstigde van een mirakel), medici en de Kerk, maar ook tussen de groepen onderling.

Veronique Deblon bestudeert in een volgend artikel de preparaten en anatomische modellen die in het onderzoek en onderwijs van de negentiende-eeuwse opleiding geneeskunde werden ingezet. Dissectie was een ideale manier om inzicht te krijgen in de werking van het menselijke lichaam, maar aangezien er niet altijd voldoende

lijken aanwezig waren, moest er ook naar alternatieven worden uitgekeken. De tekeningen, anatomische modellen, lichaamsdelen op 'sterk water' en wassen modellen – vaak geësthetiseerd om ze mooier en eleganter te laten lijken – geven ons een uitzonderlijke inkijk in het medisch onderwijs, maar ook in de voorlichting van een niet-medisch publiek.

Zieken richtten zich niet altijd tot de traditionele geneeskunde. Marijke De Sadeleer schetst de genezingspraktijken die in de negentiende eeuw werden ontwikkeld binnen het magnetisme. Daarbij stond het 'fluidum', een magische, onzichtbare kracht centraal en waren twee lichamen betrokken: het zieke lichaam van de patiënt en het gezonde, krachtige lichaam van de magnetiseur die via een soort strijkbewegingen het helende fluidum overstraalde. De Sadeleer toont aan hoe deze praktijk steeds meer onder druk kwam te staan door de toenemende medicalisering.

In de laatste twee artikels staat het bewegende lichaam centraal. Aan de hand van een studie van sporterfgoed probeert Bregt Brosens de wisselende visies op sport en lichaam te achterhalen. Hij traceert verschillende fasen en beschrijft de evolutie van een eerder disciplinerende opvatting naar sport als levenskunst, en van de ontwikkeling van sport als een elitebezigheid naar een meer democratisch tijdverdrijf. Deze evoluties hebben ook sporen nagelaten via het materiële erfgoed. Deze bronnen werden echter lange tijd stiefmoederlijk behandeld. Brosens hoopt daar met zijn bijdrage verandering in te brengen.

Staf Vos schetst in zijn bijdrage de evolutie van de perceptie van het dansende lichaam en de betekenis die dans als 'lichaamskunst' kreeg in de negentiende en twintigste eeuw. Hij legt daarbij de nadruk op de geschiedenis van de 'kunstdans', maar schenkt evenzeer aandacht aan de 'gezelschapsdans'. Vos behandelt daarbij zowel de pathologisering en ontmenselijking van het dansende lichaam alsook de idealisering van 'gezonde en natuurlijke' dans. Hij gaat in op de balletlessen in achterafzaaltjes, maar bestudeert ook de moderne dansscholen. Zijn verhaal getuigt van een zeer gevarieerde geschiedenis waarvoor het lokale danserfgoed nog grotendeels in kaart moet worden gebracht.

De laatste twee stukken roepen de lezer expliciet op bij te dragen aan initiatieven om het lokale erfgoed te verzamelen en te ontsluiten. We hopen dan ook dat onze lezers enthousiast zullen ingaan op deze vragen en zullen ontdekken dat dit nieuwe thema ook lokale onderzoekers op het lijf kan geschreven zijn.

Namens de redactie

Tine Van Osselaer

'Ende Subitelijck was sij genesen!'

Het miraculeuze lichaam: bron van samenwerking en competitie in het zeventiende-eeuwse bisdom Antwerpen*

Frederik Van den Abeele

In een extatische roes van ongekende vreugde en grootse verwondering moet Maria Dousijn, dienstmaagd van de Antwerpse procureur Fredericus Mouwens, zich hebben bevonden toen ze genas van een waterzucht die haar maar liefst drie jaar aan het bed had gekluisterd. Haar lichaam was al die tijd opgezwollen geweest, wat dagelijkse vanzelfsprekendheden als eten en drinken ernstig bemoeilijkt en het uitvoeren van haar huishoudelijke taken onmogelijk maakte. Verscheidene medici waren geraadpleegd, maar zonder resultaat. Ten einde raad had Maria Dousijn haar toevlucht genomen tot de heilige martelaar Sint-Anastasius, van wie een beeld in de kerk van de Onze-Lieve-Vrouwebroeders te Antwerpen stond. Daar had zij lange tijd vurig gebeden. Als bij wonder had ze gevoeld hoe plots haar kousen, die zij die ochtend nog met grote moeite om haar gezwollen benen had gespannen, op haar schoenen vielen. De zwelling was weggetrokken en Maria Dousijn had zich de afgelopen jaren nooit 'soo ghesondt, stercke ende wel te passe' gevoeld als op dat moment. Een mirakel was geschied!¹

De hierboven beschreven wonderbaarlijke gebeurtenis was zeker geen uitzondering in de Zuidelijke Nederlanden van de zeventiende eeuw.² Integendeel, talloze mirakelen werden waargenomen in deze periode. In het post-Tridentijnse tijdperk voltrok zich een duidelijke heropleving van de rooms-katholieke devotiecultuur.³ Het oecumenisch concilie van Trente was dan ook een keerpunt voor de rooms-katholieke Kerk waar ze een antwoord trachtte te formuleren op de binnenkerkelijke roep naar hervorming en tevens ageerde tegen de protestantse kritiek op de verering van heiligen, relieken en het bezoeken van bedevaartsoorden.⁴ Om zeker te zijn dat ze geen 'valse' mirakelen erkenden, streefden de kerkelijke leiders vanaf de zeventiende eeuw naar een grotere objectiviteit in het onderzoek van gerapporteerde mirakelen. Niet enkel wonderen verricht door de personen die ter canonisatie werden voorgedragen, maar *elk* wonder dat in een van de talloze bedevaartsoorden plaatsvond, moest nu aan een diepgaand onderzoek worden onderworpen vooraleer het een 'mirakel' kon genoemd worden. Deze nieuwe juridische attitude van de zeventiende-eeuwse bisschoppen resulteerde in een groot aantal, nog grotendeels onbestudeerde, examinatiedossiers.

Devotionele prent met het hoofd van de H. Anastasius en onderaan verwijzingen naar de helende werking ervan. Prent gegraveerd door Cornelius Galle in de zeventiende eeuw, Antwerpen. (Antwerpen Ruusbroecgenootschap, Devotieprenten, Antwerpse grafiek voor Antwerpse devoties)

Foto links: Portret van de familie van Jacob Fransz Hercules (1635–1708) in zijn barbier-chirurgijnswinkel, door Egbert Van Heemskerck (1669) (Amsterdam Museum).

Centraal in dergelijk mirakelonderzoek staat het 'miraculeuze lichaam', vaak van gewone leken. Dit miraculeuze lichaam is een gelaagd gegeven waarin de verschillende percepties van dit lichaam samenkomen. Zo is voor de *miraculé* (de begunstigde van een mirakel) het 'miraculeuze lichaam' in de eerste plaats het eigen zieke lichaam waarvoor de persoon wanhopig naar een genezing zoekt. Oplossingen worden zowel door de medische wereld

Het miraculeuze lichaam resoneert met de symbolische lichamen (zondige, zieke lichamen en zuivere mooie lichamen) die geestelijken gebruiken in hun catechetische en moraliserende teksten

als door de Kerk geboden. Waar medici hun natuurkennis inzetten om het lichaam te genezen, bieden de kerkelijke autoriteiten een oplossing aan in de vorm van thaumaturgische heiligdommen.⁵ Het miraculeuze lichaam resoneert met de symbolische lichamen (zondige, zieke lichamen en zuivere, mooie lichamen) die geestelijken gebruiken in hun catechetische en moraliserende teksten. Het lijden van de *miraculé* krijgt daardoor een spirituele ondertoon. Via een genezingsmirakel ziet de leek dan ook een negatieve ervaring vertaald in een positieve religieuze ervaring. Tegelijkertijd wordt dit lijdende lichaam van naderbij onderzocht door de religieuze autoriteiten. Deze kunnen zo de lichamelijke religieuze ervaring controleren, sturen en betekenis geven. Tevens heeft het miraculeuze lichaam ook een maatschappelijke functie als uiting van machtsrelaties tussen verschillende actoren in de samenleving. Zo tracht de (academische) medische wereld haar monopolie op de geneeskunde te versterken door zich middels hun betrokkenheid bij het mirakelonderzoek als autoriteit op te werpen. Het dient geen betoog dat deze verscheidene belangen een zekere spanning creëren tussen de *miraculé*, de medici en de Kerk. Daarnaast is er ook spanning binnen elk van deze partijen. Zo is er een beïnvloeding tussen de *miraculé*s en hun omgeving, een ambigue relatie tussen de verschillende medische beroepsklassen en daarnaast een spanning tussen de lokale kerkelijke instellingen en de bisschoppelijke autoriteiten.

Het onderzoek naar dit spanningsveld in de zeventiende eeuw is voor de Zuidelijke Nederlanden nog grotendeels *terra incognita*. Een eerste aanzet werd al gegeven door historicus Jonas Van Mulder die wees op het bestaan van een 'complexe interactieve relatie tussen natuurhistorisch en medisch werk, en de katholieke kerk'.⁶ In deze bijdrage zal het 'miraculeuze lichaam' als onderwerp van een (kerkelijk) mirakelonderzoek in het bisdom Antwerpen centraal staan. Het Antwerps bisschoppelijk archief herbergt immers een groot aantal zeventiende-eeuwse dossiers over miraculeuze genezingen. Daarnaast zijn dergelijke dossiers tevens in andere kerkelijke archieven zoals de (aarts)bisschoppelijke archieven, plaatselijke parochiekerken en

* Bij deze wil ik mijn dank betuigen aan enkele personen voor hun steun en vertrouwen. In de eerste plaats aan drs. Jonas Van Mulder en prof. dr. Veerle Fraeters bij wie ik altijd raad kon vragen. Daarnaast ook mijn dank aan drs. Vincent Van Roy en ere-archivaris dr. Jos Van den Nieuwenhuizen. Tot slot mijn dank aan Marc Reusens voor de tijd te nemen om dit werk verscheidene malen na te lezen.

1 Kathedraal Archief Antwerpen (verder KAA), capsula episcopatus (verder CA), inv. nr. 212, Kapel van de ongeschoeide karmelieten Antwerpen (1699), f° 1–2.

2 H. Platelle, 'Mirakels in de Zuidelijke Nederlanden 2', *Spiegel historiael*, 8:4 (1973) 228–237.

3 Zie onder andere: A. Perneel, 'Onze-Lieve-Vrouw van Goede Wil te Duffel, een verhaal als (g)een ander?: de impact van het concilie van Trente op de Zuidelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw', *Trajecta*, 18:4 (2009) 345–365.

4 Voor meer informatie betreffende de protestantse kant van het (mirakel)verhaal, zie: A. Walsham, 'The reformation and the "disenchantment of the world" reassessed', *The Historical Journal*, 51:2 (2008) 497–528.

5 Thaumaturgische heiligdommen zijn heiligdommen waar mirakelen worden voltrokken.

6 J. Van Mulder, 'Het miraculeuze lichaam: lichaamsvertogen in de zeventiende-eeuwse genezingsmirakelen uit de Zuidelijke Nederlanden', *Trajecta*, 21 (2012).

bedevaartsoorden, maar ook in niet-kerkelijke archiefinstellingen zoals het Ruusbroecgenootschap of de universiteitsbibliotheken terug te vinden. Hier zijn naast mirakelverlagen ook mirakelboekjes nog talrijk overgeleverd.⁷ In dit artikel zal de focus worden gelegd op drie verschillende relaties die zich in de gedocumenteerde miraculeuze lichamen weerspiegelen: de samenwerking tussen het kerkelijk apparaat en de arts bij de medische getuigenis dat als bewijsstuk geldt in de juridische procedure ter approbatie (goedkeuring) van het mirakel, de relatie tussen de verschillende medische beroepsklassen en daarnaast de arts-patiëntrelatie. De vraag is hoe groot de rol is van de medische wereld in deze geestelijke aangelegenheid. Beperkt de aanwezigheid van de medisch expert zich louter tot het onderzoeken van het miraculeuze lichaam of is zijn invloed verstrekkender? Dit artikel pretendeert echter geen volledigheid. Het hoopt de aanzet te kunnen geven tot verder onderzoek naar het miraculeuze lichaam en in het besluit zullen hiervoor dan ook enkele suggesties worden opgeworpen.

Het miraculeuze lichaam als bewijsstuk

'Op 25 augustus 1635 wordt besloten dat op de eerstkomende zondag, de eerste september, zou worden bekendgemaakt dat een mirakel is geschied in de persoon van Catharina vander Vaert door toedoen van olie uit de lamp van Sint-Dominicus van Soriano: Catharina is plots genezen van de kanker in haar linkerborst die zij gedurende zeventien jaar heeft gedragen.'⁸ Met deze woorden tekent Bernardus de Jonghe (1676–1749) deze wonderbaarlijke gebeurtenis op in het regest van het dominicanenklooster te Antwerpen. De Antwerpse bisschop Gaspar Nemius (1587–1667) heeft eerder een approbatie uitgevaardigd waarmee hij verklaart dat deze genezing onderworpen is aan een grondig onderzoek en dat ze als een echt mirakel kan worden beschouwd.⁹ Zoals reeds gesteld, dient elk mirakel dezelfde procedure te doorlopen om een goedkeuring van de bisschop te verkrijgen. Zo'n proces wordt op gang getrokken door een lokale pastoor of een belangengroep die een dossier opstelt met getuigenissen van personen die direct of indirect bij het betreffende mirakel zijn betrokken. Deze getuigen zijn afkomstig uit alle rangen van de maatschappij: van de buurvrouw tot de priester en van de ouders tot (geschoolde) experts als chirurgijnen en *doctores*.¹⁰ Eenmaal zo'n dossier volledig is, wordt het overgemaakt aan de bisschoppelijke autoriteit, die vervolgens een uitspraak doet over de ontvankelijkheid van het dossier. Is dit oordeel positief, dan beveelt de bisschop een tweede onderzoek. Hiervoor stelt hij zelf twee of drie commissarissen aan die de getuigen opnieuw zullen ondervragen. Op deze manier ontstaat een tweede (bisschoppelijk) mirakeldossier. Dit wordt tenslotte overgemaakt aan een commissie waarin ook de bisschop zetelt en die de verantwoordelijkheid heeft een eindoordeel te vellen. In het geval van een positief oordeel publiceert de bisschop een approbatie waarmee het mirakel officieel door de Kerk erkend wordt.¹¹

Voor het onderzoek van Catharina vander Vaert heeft de bisschop twee personen uitgevaardigd: Rogero van Honstum, kanunnik en penitentiaris, en Gaspar Estrix, kanunnik en plebaan van Antwerpen.¹² Zij hebben naast Catharina ook enkele van haar familieleden, geestelijken en medici ondervraagd. Niettegenstaande deze standaardprocedure gebeuren vele handelingen volgens nauwelijks geijkte regels voor de documentatie ervan. Een goed voorbeeld is de opstelling van de getuigenverklaringen. Bevat het ene dossier de uitgeschreven interactie tussen ondervrager en ondervraagde, volgens het procedé van vraag en antwoord, dan beperkt het andere dossier zich tot een simpele, ondertekende verklaring.

7 *Ibidem*, 249–294.

8 P. Van Dyck, *Disquisitio historica de Celeberrima toto orbe Catholico S. Dominici ordinis praedicatorum fundatoris imagine apud Sorianum Calabria ulterioris oppidum religiosissime culta* (Rome 1746) 221.

9 Fonds Antverpiensia (verder FA), Acta en briefwisseling van de bisschoppen en van de vicarissen-generaal, sede vacante, inv. nr. A.15 (1635-1636), f° 2.

10 F. Vidal, 'Miracles, science and testimony in post-Tridentine Saint-Making', *Science in Context*, 20.3 (2007) 481–508.

11 H. Platelle, *Les chrétiens face au miracle. Lille au XVIIe siècle* (Parijs 1968) 33–37. De procedure was echter niet vrij van problemen zoals corruptie. Over deze problematiek is volgend boek verschenen: C. Harline, *De wonderen van Jezus-Eik: mirakelverhalen uit de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2003) 49–77.

De H. Dominicus, prent opgenomen in *Het tweede deel vande mirakelen des H. patriarchs Dominici, door ende aen syn hemelsch beeldt tot Soriano/Silvester Frangipane*. Antwerpen, 1643. Onderaan een verwijzing naar de miraculeuze genezing van Catharina vander Vaert. (Antwerpen, Ruusbroecgenootschap RG 3020 C 23)

12 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Pauluskerk Antwerpen (1634), f° 6.

Zoals hierboven al aangegeven, tracht de Kerk haar omgang met mirakelen te formaliseren. Om haar onderzoek naar genezingsmirakelen te objectiveren, wordt beroep gedaan op experts uit de medische wereld. De vermelding van medici als getuigen bij mirakelen is op zich niet nieuw. Historici als Ziegler en De Renzi hebben aangetoond dat getuigen uit het medisch circuit al sinds de middeleeuwen optreden in de wereldlijke en kerkelijke rechtbanken.¹³ Uit het onderzoek van historicus Andrew Keitt blijkt bovendien dat clerici en medici op het einde van de middeleeuwen steeds nauwer gaan samenwerken om geloof van bijgeloof te onderscheiden, bijvoorbeeld tijdens inquisitieprocessen. Dergelijke processen hebben gemeen met het hier besproken mirakelonderzoek dat de Kerk probeert om gelovigen op het rechte pad te houden en ze af te houden van onorthodoxe praktijken. Daarnaast profiteert ook de geneeskunde van deze samenwerking. Door de erkenning van hun expertise door de kerkelijke autoriteiten en door in tandem met de Kerk allerlei alternatieve geneeskundige praktijken als 'bijgelovig' te classificeren, kunnen medici immers bouwen aan hun monopolie op de geneeskunde.¹⁴ Het mirakelonderzoek, en meer in het bijzonder het daarin beschreven miraculeuze lichaam, biedt hiervoor een uitgelezen gelegenheid.

Door de erkenning van hun expertise door de kerkelijke autoriteiten en door in tandem met de Kerk allerlei alternatieve geneeskundige praktijken als 'bijgelovig' te classificeren, kunnen medici immers bouwen aan hun monopolie op de geneeskunde

De vraag is echter hoe complex de rol van medici in het mirakelonderzoek is. Volgens de Romeinse dokter Paolo Zacchia (1584–1659), pauselijk arts en auteur van het gezaghebbende werk *Quaestiones medico-legales*, dienen genezingsmirakelen een dubbele toets te doorstaan om door de Kerk als waarheid erkend te kunnen worden.¹⁵ In de eerste plaats dient de *miraculé* aan een ziekte te hebben geleden die door een arts als ongeneselijk is gediagnosticeerd. Ten tweede moet het mirakel bestaan in de volledige en plotse genezing en mag er geen enkele medische of natuurlijk hulp voorhanden zijn geweest die de genezing van het lichaam alsnog kan verklaren.¹⁶ Volgens de Canadese historica en hematologe Jacalyn Duffin leidt dit medici ertoe een bepaald script te volgen: 1) het diagnosticeren van de ziekte als ongeneselijk, 2) het uitsluiten van een natuurlijke of natuurwetenschappelijke uitweg en 3) verbazing uiten over de volledige en plotse genezing van de zieke.¹⁷ De arts is in dit procedé de meest directe getuige van de ziekte en genezing. Als sturende kracht tijdens het ziekte- en helingsproces is de getuigenis van de dokter dan ook een cruciaal *addendum* in het procesdossier.

13 J. Ziegler, 'Practitioners and saints: medical men in canonization processes in the thirteenth to fifteenth centuries', *Social History of Medicine*, 12:2 (1999) 191–225; S. De Renzi, 'Witnesses of the body: medico-legal cases in seventeenth-century Rome', *Studies in History and Philosophy of Science*, 33 (2002) 219–242.

14 A. Keitt, 'The miraculous body of evidence: visionary experience, medical discourse, and the inquisition in seventeenth-century Spain', *The Sixteenth Century Journal*, 36:1 (2005) 77–96.

15 J. Duffin, 'Questioning medicine in seventeenth-century Rome: the consultations of Paolo Zacchia', *CBMH/BCHM*, 28:1 (2011) 149–170; De Renzi, 'Witnesses of the body', 226–227.

16 J. Duffin, *Medical miracles: doctors, saints, and healing in the modern world* (New York 2009) 24.

17 J. Duffin, 'The doctor was surprised; or, how to diagnose a miracle', *Bull. Hist. Med.*, 81 (2007) 728.

Dit is niet anders in het verhaal van Catharina. Gedurende haar lange ziekteperiode wordt zij immers ook veelvuldig gevisiteerd door allerhande medici en ieder van deze medisch experts wordt nadien ook uitgenodigd om een verklaring af te leggen. Zo ook dokter, anatoom en lector in de chirurgie Lazarus Marcquis (1571–1647). Zoals zijn titel al doet vermoeden, is Lazarus niet zomaar een geneesheer. Dokter Lazarus Marcquis, geboren op 7 januari 1571 te Antwerpen, vertrekt na zijn opleiding aan de Vaderlandse Hogeschool naar Padua waar hij in 1599 promoveert.¹⁸ Hierna keert hij terug naar Antwerpen waar hem de titel 'Antverpiensis Rei publicae medicus' wordt toegekend en hem het professoraat wordt aangeboden aan de School van Heelkunde te Antwerpen. Zijn belangrijkste wapenfeit dateert van 28 april 1620, de dag waarop het *Collegium medicum Antverpiense* wordt opgericht op initiatief van Marcquis en zijn collega Godfried Vereycken. Medici met enige faam worden met andere woorden bereid gevonden om aan mirakelonderzoek deel te nemen, en impliciet de ontoereikbaarheid van hun medische kennis toe te geven.

Sinds haar twintigste wordt Catharina gekweld door allerlei pijnlijke, 'inwendige' ziekten. In het eerste jaar van haar ziekte, vanaf zeventienjarige leeftijd, ontwikkelt ze een sclerose in haar linkerborst, die na een jaar behandeling door haar toenmalige artsen als kanker wordt gediagnosticeerd. Op hun aanraden draagt Catharina zeven jaar lang een loden plaatje, dat de pijnlijke borst tegen schokken en aanrakingen moet beschermen. Vele jaren later, toen Catharina de leeftijd van 36 jaar had bereikt, vier jaar voor de miraculeuze genezing zou plaatsvinden, komt Lazarus Marcquis voor het eerst in contact met Catharina's geteisterde lichaam. Bij de eerste behandeling treft hij een volledig hard en blauw geworden linkerborst aan. Het kankergezwell is over haar hele borst uitgezaaid. Hij herkent er een duidelijk geval in van 'noli me tangere'¹⁹ en besluit dat de borst niet te genezen is ('non curandam'). In zijn verklaring stelt hij het scherper: Catharina kan zich niet verder op medische of menselijke hulp verlaten.²⁰ Het mirakelonderzoek biedt dus niet enkel een kijk op de vroegere (kerk)juridische praktijken, maar tevens een inzicht in de reikwijdte van de toenmalige medische kennis.

18 C. Broeckx, 'Levensschets van dr. Lazarus Marcquis', in: C. Broeckx (red.), *La chirurgie de maître Jehan Yperman, chirurgien belge* (Antwerpen 1854) 1–28.

19 Zie *infra*.

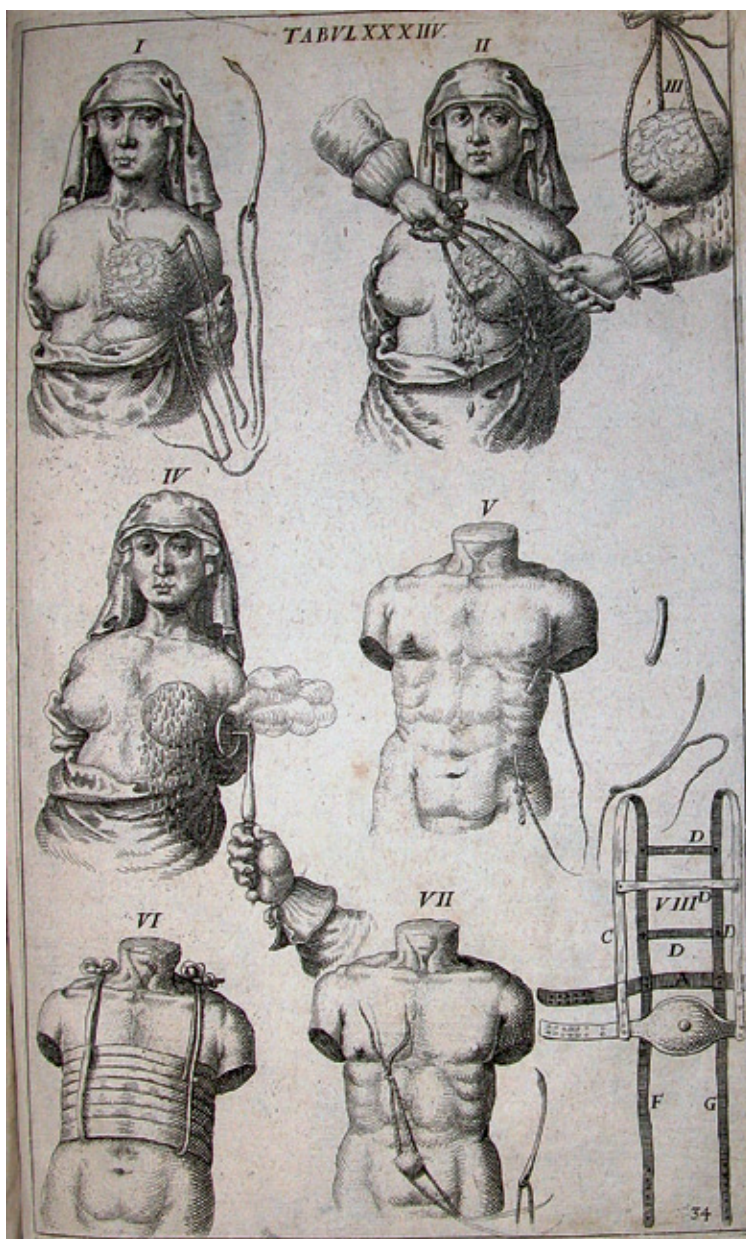
20 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Pauluskerk Antwerpen (1624), f°1.

Het mirakelonderzoek biedt dus niet enkel een kijk op de vroegere (kerk)juridische praktijken, maar tevens een inzicht in de reikwijdte van de toenmalige medische kennis

In de zeventiende eeuw heeft men het mechanisme achter kanker – de ongecontroleerde vermenigvuldiging van kwaadaardige cellen in organen/ lichaamsdelen – nog niet helemaal doorgrond. Medici zijn uiteraard wel in staat om uitwendige abnormaliteiten – zoals huidkankers, gezwollen lymfeklieren, klieren in borstweefsel of teelballen of tumoren in ledematen – te herkennen en te behandelen. In de medische literatuur van de zeventiende eeuw wordt kanker uitvoerig besproken. Medici hebben al lang

begrepen dat afwijkingen kunnen 'verholpen' worden door ze operatief weg te snijden en bijgevolg de ziekte af te remmen.²¹ Deze bronnen spreken over gevallen waarbij artsen lichaamsdelen amputeren indien er een (visueel) kankergezwell is waargenomen. Het verwijderen van een vrouwenborst ('borstkanker') of het castreren van mannen ('teelbalkanker') is in de zeventiende en achttiende eeuw, zoals de Leidse professor anatomie Johannes Van Horne (1621–1670) optekent, een gangbare praktijk.²² Niettegenstaande deze medische kennis was het in de realiteit geweten dat vele zieken die aan 'kanker' leden uiteindelijk toch spoedig zouden sterven en daarom werd de aandoening vaak als ongeneselijk bestempeld. Deze redenering zal *doctor Lazarus Marcquis* dan ook hoogstwaarschijnlijk gevolgd hebben toen hij de borstkanker van Catharina als ongeneselijk diagnosticeerde.

- 21 D. De Moulin, 'Historical notes on breast cancer, with emphasis on the Netherlands: I. pathological and therapeutic concepts in the seventeenth century', *The Netherlands journal of surgery*, 32:4 (1980) 129–134, daar 131.
- 22 R. Knoeff, 'Dutch Anatomy and Clinical Medicine in 17th-Century Europe', *European History Online*. 20 juni 2012. <http://ieg-ego.eu/en/threads/models-and-stereotypes/the-dutch-century/rina-knoeff-dutch-anatomy-and-clinical-medicine-in-17th-century-europe> (25 juni 2015).

Methode van borstamputatie als voorgesteld in de *Armamentarium chirurgicum* van Scultetus (*Scultetus' Armamentarium chirurgicum*, XXXIV, website van de Universiteit van Iowa, <http://digital.lib.uiowa.edu/cdm/ref/collection/jmbr/id/2003> (4 juli 2015).)

Mocht de kanker natuurlijk uitgezaaid zijn naar andere delen van het lichaam, dan was een acute borstampuatie sowieso geen oplossing. Hierbij is de vraag of Marcquis met de zin 'et in verum cancrosum tumorem degeneratum fuisse'²³ een verwijzing maakt naar een uitzaaiing van het kankergezwel naar het gebied rondom de borst of enkel doelt op de ontaarding (*degenerare* = ontaarden) van het gezwel over de gehele vrouwenborst, maar aldus geen besmetting naar andere lichaamsdelen. Een antwoord hierop wordt misschien door Marcquis zelf meegedeeld door te stellen dat het in deze casus gaat om een geval van 'noli me tangere' en, zo hij stelt, niet te genezen is.²⁴

23 'het kankergezwel was ontaard' (KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Pauluskerk Antwerpen (1634), f° 1.).

24 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Pauluskerk Antwerpen (1634), f° 1.

Niettegenstaande deze medische kennis was het in de realiteit geweten dat vele zieken die aan 'kanker' leden uiteindelijk toch spoedig zouden sterven en daarom werd de aandoening vaak als ongeneselijk bestempeld

De vraag is uiteraard wat met 'noli me tangere' precies bedoeld wordt. In het *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig-, en konst-woordenboek* uit 1778 wordt dit begrip als volgt gedefinieerd: 'Noli me tangere: dus word genoemd een zeeker kanker- of kreeftagtig gezwel of verzweering die ronsdom zich vreet en dikwijls korstig is, kunnende op allerlei plaatzen des lichaams voortkomen'.²⁵ Hierbij wordt er echter geen verwijzing gemaakt naar een bepaalde vorm van kanker die ontegensprekelijk ongeneselijk is. Een andere definitie wordt door John P. Bennett aangereikt in zijn artikel van 1974 *From noli-me-tangere to rodent ulcer: the recognition of basal cell carcinoma* waarin hij stelt dat 'de term in de middeleeuwen werd gebruikt om traag verspreidende laesies (afwijkend weefsel) van de huid mee aan te duiden'.²⁶ Ook hier is echter niet meer duidelijkheid gecreëerd over de reden van de diagnose 'ongeneselijk'. Problematisch is het vooral dat er nog nauwelijks historisch onderzoek is verricht naar het kankerconcept en de behandeling van kankers, zeker in de nieuwe tijd, waardoor het moeilijk is om de diagnostische redenering van Marcquis beter te kunnen kaderen. Daardoor verdient deze vaststelling zeker verdere studie om de medische mentaliteit rondom het natuurlijke en het bovennatuurlijke mee te begrijpen.

25 M.N. Chomel, *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig-, en konst-woordenboek*, M-O (Leiden 1778) 2299.

26 J.P. Bennett, 'From noli-me-tangere to rodent ulcer: the recognition of basal cell', *the journal of plastic surgery*, 27 (1974) 144–154, daar 144.

Daar aardse middelen haar geen hulp meer kunnen bieden, zoekt Catharina in gebed haar toevlucht bij Sint-Dominicus van Soriano. Dit op aanraden van de eerwaarde pater Dominicus ab Arbore van de predikheren, prediker en Baccalaureus in de Theologie, die haar tijdens het octaaf van Allerheiligen driemaal insmeert met olie uit de lamp die voor het miraculeuze beeld van Sint-Dominicus in Soriano hing. Ogenblikkelijk wordt de borst genezen van kanker, 'hetwelk in mate, in kleur en alle ziekelijkheden praeternatuurlijk is'. In zijn getuigenis stelt Marcquis dat na het lichamelijke onderzoek de borst

gezond, blank, zacht en gelijkvormig is. Hij verklaart: ‘gezien deze genezing de medische kunst te boven gaat en slechts dankzij het geloof en oprecht aanroepen van God kon worden bewerkstelligd, het hier gaat om een echt mirakel’.²⁷ Hiermee heeft Marcquis gedaan wat van hem werd verwacht, namelijk de ziekte als ongeneselijk bestempelen en daarnaast getuigen in zeer duidelijke bewoording dat de genezing plots en volledig (‘subito et immediate’) is. De taak van de medisch expert is hiermee voltooid.

27 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Pauluskerk Antwerpen (1634), f° 1.

Samenwerking en competitie binnen de medische wereld

Naast Lazarus Marcquis trachten ook andere medische specialisten Catharina te helpen. Zo komen in het onderzoek de volgende medische beroepsbeoefenaars aan het woord: chirurgijn Hans de Raet, stadschirurgijn Peeter Putseijs, dokter Johannes Adriani en chirurgijn Adrianus Corneli. Allen hebben ze hun eigen persoonlijke verklaring afgelegd. Zo tekent beëdigd dokter Johannes Adriani zijn verslag als volgt op: ‘ongeveer vier jaar geleden heb ik met intervallen de devote maagd Catharina bezocht. [...] de kanker was dermate hardnekkig dat de remedies en beperkte medische middelen geen baat hadden. Vandaag bezocht ik haar en zag ik dat haar ene borst gezond was. [...] Ze verklaart dat de hiervoor beschreven borst niet geleidelijk aan maar onmiddellijk genezen is na een behandeling met enkel en alleen olie uit de lamp die voor het beeld van de goddelijke Dominicus van Soriano hangt. Ik besluit dat God hierbij de enige aanzetter is van het mirakel.’²⁸ Hoewel beide getuigenissen in deze zaak hetzelfde aanbrengen, is dit niet altijd het geval. Binnen het medisch kader kan soms ook discussie over de grens tussen het natuurlijke en het bovennatuurlijke zijn.

28 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Pauluskerk Antwerpen (1634), f° 5. (ingekort door F. Van den Abeele).

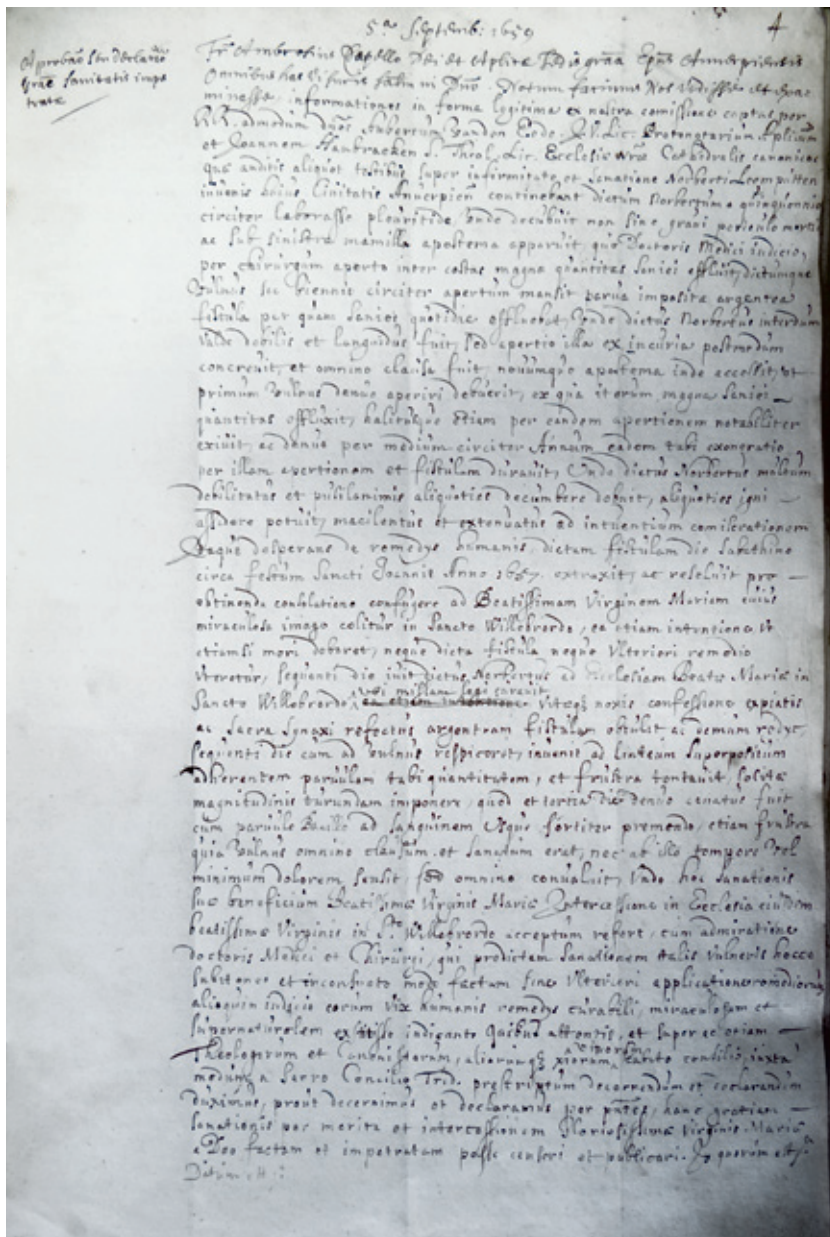
Onder de medici die optreden in het mirakelonderzoek bevinden zich aldus niet enkel academisch geschoolde dokters (*doctor medicinae*). De zeventiende-eeuwse medische markt biedt dan ook plaats aan allerhande helers. Zo zijn er naast de ‘academici’ ook praktijkgerichte genezers als chirurgijnen, apothekers, barbiers en vroedvrouwen actief.²⁹ Deze grote variëteit wordt ook weerspiegeld in het mirakelproces. Toch is enige nuancering op zijn plaats. Hoewel er immers mirakeldossiers zijn waar ook apothekers en barbiers voorkomen, zijn toch hoofdzakelijk chirurgijnen en *doctores* aan het woord. Daarnaast is het opvallend dat in bepaalde examinatiedossiers waar wel ander medisch personeel, zoals apothekers en barbiers, wordt vermeld, hun bijdrage niet duidelijk wordt opgetekend in de officiële approbatie en enkel wordt verwezen naar de verdienste van chirurgijnen en *doctores*. Dit is bijvoorbeeld het geval voor een ander bewaard gebleven geëxamineerd mirakel: de genezing van Norbertus Leemputten, toegeschreven aan de Onze-Lieve-Vrouw van de Sint-Willibrorduskerk in Antwerpen.³⁰ De approbatie maakt enkel een verwijzing naar de hulp van *doctores* en chirurgijnen (‘*doctoris medici et chirurgi*’³¹) ofschoon er tijdens de ziekte ook beroep is gedaan op de deskundigheid van andere beoefenaars der geneeskunde zoals blijkt uit de verklaringen.

29 E. Huizenga, *Een nuttelijke practijke van cirurgien: geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818* (Hilversum 1997) 223–274.

30 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Willibrorduskerk Antwerpen (1659), f° 1.

31 FA, Acta en briefwisseling van de bisschoppen en van de vicarissen-generaal, sede vacante, inv. nr. A.15 (1659–1679), f° 4.

Daar in dit dossier geen eigen getuigenverklaring van andere medische beroepsklassen is opgenomen, kan hun afwezigheid in de approbatietekst in de eerste plaats hiermee worden verklaard. De Kerk zou in deze optiek alleen in haar approbatie willen verwijzen naar ondervraagde getuigen en niet naar het optreden van andere medische experten naar wie enkel door de ondervraagde getuigen wordt verwezen. Bij deze hypothese kan terecht de vraag worden gesteld waarom er in de goedkeuring dan geen enkele expert bij naam wordt genoemd, maar er enkel in algemene bewoording wordt geschreven. Zou het daarnaast voor de Kerk niet beter zijn om zoveel mogelijk

Approbatie van het mirakel van de Sint-Willibrorduskerk Antwerpen (Fonds Antverpiensia, Acta en briefwisseling van de bisschoppen en van de vicarissen-generaal, sede vacante, inv. nr. A.15 (1659-1679), f°4, bewaard in het archief van het bisdom Antwerpen.)

medische klassen te vermelden die de mirakelclaim kunnen versterken? Misschien is de afwezigheid dan ook niet te wijten aan het al dan niet onder- vragen, maar wel een weerspiegeling van de reële graad van autoriteit en objectiviteit die men – de katholieke Kerk, maar ook de samenleving – toeschrijft aan elk van de medische groepen. Barbiers en apothekers zouden volgens deze hypothese dan ook als minder ‘gerenommeerd’ beschouwd worden en blijven daarom onvermeld in de officiële approbatie. Wel blijft dan de vraag waarom ze in het onderzoek zelf wel vermeld worden.

Een andere mogelijkheid is dat door enkel *doctores* en chirurgijnen te vermelden de Kerk een duidelijke afbakening wenst te maken tussen de theoretische (academische) medici en de praktiserende chirurgijnen, barbiers en apothekers. Deze laatste groep benoemen ze mogelijk met de

verzamelnaam 'chirurgijnen'. Onderzoek heeft echter uitgewezen dat 'de stand van de *doctores medicinae* op het einde van de vijftiende en in de zestiende eeuw in de Nederlanden minder scherp afgebakend [lijkt] te gaan worden: niet alleen de artsen die een graad hadden behaald, kregen bevoegdheid om de praktiseren, ook baccalaureaten en licentiaten, die slechts een deel van de academische loopbaan hadden afgelegd, kregen hiertoe steeds meer gelegenheid'.³² Aldus is er geen duidelijke grens meer tussen de volwaardige academici en de praktiserende medici.

Een andere stelling is dat de Kerk in haar officiële, publieke communicatie een louter theoretisch onderscheid maakt tussen 'diagnostici' en 'uitvoerders'. Zo zijn de *doctores* en chirurgijnen personen die de kennis hebben om een diagnose te stellen. In dit opzicht verschillen chirurgijnen weinig van de academisch opgeleide *doctores* en het is dan ook niet ongebruikelijk dat een chirurgijn de positie van stadsarts kan innemen wanneer er geen *doctor* aanwezig is.³³ Daarnaast zijn er in deze periode chirurgijnen actief die taken van de barbier op zich nemen. In de bronnen worden de benamingen van deze medische beroepsklassen dan ook soms door elkaar gebruikt.³⁴ Dit zou een verklaring kunnen bieden voor het feit dat er enkel naar de chirurgijn – en dus niet naar de barbier – in de approbatie wordt verwezen. De vraag naar de afwezigheid van de apotheker in de goedkeuring blijft echter onbeantwoord. Uiteraard zijn in het kader van dit artikel niet alle dossiers aangaande miraculeuze lichamen onderzocht en valt het dus niet uit te sluiten dat in andere approbaties wel wordt verwezen naar de andere medische beroepsklassen. Hoe dan ook blijft de vraag hangende waarom er in de approbatie van bepaalde dossiers niet wordt verwezen naar andere medische klassen niettegenstaande deze wel actief betrokken zijn geweest bij het ziekteproces.

32 Huizenga, *Een nuttelijke practijke van chirurgien*, 231.

33 *Ibidem*, 236.

34 In het mirakeldossier van Norbertus Leemputten wordt er verwezen naar barbier Eduardus (f°2) en nadien naar chirurgijn Eduardus (f°15). Indien het hier gaat over dezelfde persoon – wat sterk kan vermoed worden – is er in dit dossier sprake van een ondervraging van een chirurgijn die ook taken van een barbier vervult. Op f°2 wordt er echter verwezen naar "barbieren" en er zijn dus enkele barbiers niet (opnieuw) ondervraagd.

De tendens in kerkelijke procedures naar grotere objectivering en aldus medicalisering doet alleszins op het eerste gezicht vermoeden dat deze getuigenissen wel degelijk noodzakelijk zijn

Een volgende vraag is of bovenstaande getuigenissen van medici enkel nuttig of ook onontbeerlijk zijn voor het slagen van het mirakelonderzoek. De tendens in kerkelijke procedures naar grotere objectivering en aldus medicalisering doet alleszins op het eerste gezicht vermoeden dat deze getuigenissen wel degelijk noodzakelijk zijn. Toch zijn er ook enkele kleinere mirakelonderzoeken met drie à vier getuigen waar geen enkele medische verklaring in het dossier is opgenomen. De vraag is of er in deze gevallen effectief geen medische verklaring is afgenomen of dat het gewoon niet is toegevoegd aan het dossier. Daarnaast garandeert de getuigenverklaring van een geneesheer niet altijd de goedkeuring van de bisschop. Deze pijnlijke

Wonderbaarlijke genezingen door de kapucijn Marcus van Aviano te Antwerpen, 1681 (Wonderbaarlijke genezing door de kapucijn Marcus van Aviano te Antwerpen, Website van het Rijksmuseum, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.467156> (4 juli 2015).)

vaststelling maakt Anna Berchmans, begijn in het begijnhof van Diest, toen haar mirakelclaim – dat ze op miraculeuze wijze was genezen van nierstenen en rotte zweren na aanbidding van de relik van het Heilig Kruis in de parochiekerk van Meerhout – niet geverifieerd werd. Dit ondanks de verklaring van de *doctor* Hougaerts dat 'het hem onmogelijk was haer te genesen als haer salich te maken' en andere *doctores*. Daarnaast menen ook de professoren Plempius en Doelix dat het hier gaat om een miraculeuze genezing.³⁵ Wegens het ontbreken van informatie is het echter onmogelijk om te bepalen waarom de onderzoekscommissie deze genezing weigert te erkennen als mirakel. Dit probleem komt ook in andere dossiers voor waar de bisschoppelijke commissie geen verdere motivering aanreikt om aan te tonen op welke gronden zij hun beslissing om al dan niet goed te keuren staven. Meestal wordt gewoon een korte tekst aan de belanghebbenden overgemaakt waarbij de commissie aangeeft dat het onduidelijk is of het

35 KAA, CA, inv. nr. 212, Sint-Trudokerk Meerhout (1654), f° 10.

gaat over een mirakel. Veel wijzer worden de belanghebbenden hier aldus niet van. Het ontbreken van enige motivering illustreert hoe de kerkelijke autoriteiten hun bevoegdheid over het miraculeuze lichaam konden beschermen door zich niet gebonden te voelen door getuigenissen van medici.

Zo heeft de dokter niet enkel een functie als directe getuige, maar minstens even belangrijk is de invloed die hij heeft op de andere getuigen

Het miraculeuze lichaam: gevisiteerd en beïnvloed

Het miraculeuze lichaam 'in wording' wordt niet enkel bezocht door medici, maar ook door gewone mensen en geestelijken. Deze drie groepen kunnen echter niet afzonderlijk worden beschouwd daar er een sterke onderlinge beïnvloeding is en zeker vanuit medische hoek. Zo heeft de dokter niet enkel een functie als directe getuige, maar minstens even belangrijk is de invloed die hij heeft op de andere getuigen. In die zin beperkt de rol van medici zich niet louter tot het formulaire procedé van Jacalyn Duffin dat ik reeds heb aangehaald. Het miraculeuze lichaam is immers zelf ook vatbaar voor beïnvloeding, zowel mentaal als fysiek. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van de wonderbaarlijke genezing van Elisabeth Felbier.

In voorgaande mirakelverhalen voltrekt het wonder zich na aanbidding van een overleden heilige. Daarnaast circuleren in de zeventiende eeuw ook verhalen over genezingen door toedoen van een contemporaine 'wonderdoener'. Eén van deze wonderdoeners in de zeventiende eeuw is Marcus van Aviano (1631–1699). Een gewone priester wiens leven voorgoed verandert op 8 september 1676, de dag waarop hij in Padua Vicenza Francesconi – een vrouw die al dertien jaar bedlegerig is – geneest. Op last van de paus reist hij hierna heel het Europese continent rond waar hij nog vele miraculeuze genezingen tot stand brengt.³⁶ Op vrijdag 20 juni 1681 maakt de stad Antwerpen zich op om deze wonderdoener te ontvangen. Voor Elisabeth Felbier is dit de uitgelezen kans om eindelijk genezen te worden van de ziekte die haar al vele jaren ertoe verplicht om in bed te blijven. Wanneer Marcus van Aviano op 21 juni de benedictie (priesterlijke inzegening) geeft in de 'Cathedraele van den oxaele', begeeft zij zich in haar bed daar naartoe waar zij deze inzegening ontvangt.³⁷ De dag nadien, op 22 juni, gaat zij naar het Kasteelplein waar pater d'Aviano op het balkon weer de benedictie geeft en 'eijndelijcke verclaert sij dep[onen]te t'sedert den

36 'Mark of Aviano', Vaticaan, http://www.vatican.va/news_services/liturgy/saints/ns_lit_doc_20030427_d-aviano_en.html (28 juni 2015).

37 P. Hildebrand, *Marcus van Aviano te Antwerpen*, https://theo.kuleuven.be/en/research/research_units/ru_church/ru_church_capuchins/full-texts-1/hildebrand/misc-2-articles/hild-misc-2-50.pdf (28 juni 2015).

Ingekleurde prent van Marcus van Aviano met onderaan een voorstelling van de wonderdoener in actie. (Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Devotieprenten, Engelen, Engelen, Begenadigden.)

voors[creven] tijdt tot nochtot altijd gesont gebleven te sijn sonder pijn ofte laste gaende'. Een onderzoek wordt opgezet en aan alle betrokkenen worden enkele vragen gesteld om op die manier het ziekte- en helingsproces te kunnen reconstrueren om zo te bepalen of de genezing een natuurlijke dan wel een bovennatuurlijke oorzaak heeft. Dit is niet anders voor Elisabeth die zelf ook enkele vragen krijgt opdat de kerkelijke autoriteiten kunnen nagaan of er toch geen medische interventie de uitkomst heeft beïnvloed. Om dit te verduidelijken volgt hier een korte passage uit de ondervraging van Elisabeth.³⁸

Ondervrager: Gevraegt wat doctoren haer geinsiteert hebben geduerende haere sieckte.

E. Felbier: Geseght dat geduerende d'eerste Jaeren van haere sieckte haer geinsiteert [...] doctors alhier allen de welcke haer menichvulige remedien hebben gepriscibeert doch al vruchteloos ende te vergeefs soo dat de voors[creven] doctoren eijndilijck wanhopende van haere gesteltenisse achter bleven ende seijden dat aen haer niet te doen was.

Ondervrager: Gevraeght of geen barbier of appoteckers haer geinsiteert hebben ende geproest te genesen.

E. Felbier Seght neen ende dat sij in langen tijdt geen als confartine medicamente en heeft gebruijckt.

Ondervrager: Gevraeght oft sij de leste dagen of corte voor haere genesinge geene remedien en heeft ingenomen oft geapliceert oock oft sij geen beternis en heeft gevoelt.

E. Felbier: Seght dat neen, ende noijt apparentie van beternis gevoelt te hebben maar dat sij subito genesen is.³⁹

38 KAA, capsula rerum extraordinarium, inv. nr. 440, dossier over de miraculeuze genezing van Elisabeth Felbier in 1684, f° 12–17.

39 Ondervrager: Gevraagd naar wat dokters haar voorgeschreven hebben tijdens haar ziekte? / E. Felbier: Zegt dat tijdens de eerste jaren van haar ziekte dokters verscheidene remedies hebben voorgeschreven doch tevergeefs. Wanhopig zeiden deze dat zij niets voor haar konden doen. / Ondervrager: Gevraagd of een barbier of apotheker haar niet heeft proberen te genezen? / E. Felbier: Zegt nee en stelt dat ze al een lange tijd geen medicamenten meer gebruikt. / Ondervrager: Gevraagd of zij kort voor haar genezing geen geneesmiddelen heeft ingenomen of enig teken van beterschap heeft gevoeld? / E. Felbier: Zegt nee en stelt dat zij nooit beterschap heeft gevoeld en dat zij plots was genezen.

Daarnaast maakt ook de geestelijkheid handig gebruik van deze deskundigheid om 'objectiviteit' en 'neutraliteit' te pretenderen en zodoende haar claim op het patronaatsrecht van het bovennatuurlijke kracht bij te zetten

Uit bovenstaand fragment van de ondervraging blijkt dat de impact van de arts-patiëntrelatie op het mirakel niet onderschat mag worden. Dit beseffen ook de plaatselijke kerkelijke autoriteiten. Het miraculeuze lichaam kan fysiek worden beïnvloed door medicijnen of andere diagnostische oplossingen (bijvoorbeeld opereren) en daarnaast mentaal, daar uiteraard medici een grote overredingskracht hebben. Voor medische experts is dit miraculeuze lichaam dan ook vooreerst een patiënt die door hen kan worden behandeld en gestuurd.

Besluit

Het miraculeuze lichaam als onderwerp van een mirakelonderzoek legt duidelijk de bestaande machtsrelaties van de toenmalige maatschappij bloot. Zo weerspiegelt het niet alleen de 'samenwerking' tussen de medische en geestelijke wereld, maar laat het ook toe om deze complexe relatie te begrijpen. Voor medici is het immers de manier om hun monopolie op medische expertise te consolideren. Daarnaast maakt ook de geestelijkheid handig gebruik van deze deskundigheid om 'objectiviteit' en 'neutraliteit' te pretenderen en zodoende haar claim op het patronaatsrecht van het bovennatuurlijke kracht bij te zetten. De Kerk 'gebruikt' dan ook de geneeskunde en haar beoefenaars voor het disciplineren van de pelgrims en kerkgangers die direct of indirect met mirakelen in contact kwamen. Ondanks deze samenwerking legt het mirakelverhaal ook de bestaande spanningen bloot. De geestelijke instanties zijn immers ook beducht voor de impact die medici kunnen hebben op de ziekte en genezing. Verder is ook de mate waarin een genezing mogelijk bekomen is door medicatie en medische behandeling onderdeel van de eigen onderzoekshandelingen van de Kerk.

In dit artikel werd gewezen op de meerwaarde die het mirakeldossier, en in het verlengde het miraculeuze lichaam, kan hebben als bron voor historisch onderzoek. De historische eigenheid van (het bisdom) Antwerpen belet echter om algemene conclusies aangaande de Zuidelijke Nederlanden te trekken. Een schaalvergroting naar het gehele aartsbisdom Mechelen, eventueel in combinatie met een vergelijking met andere aartsbisdommen als Kamerijk, dringt zich dan ook op. Hiervoor dient allereerst meer lokaal onderzoek naar andere bisdommen, maar ook bedevaartsoorden, verricht te worden. Archiefmateriaal voor desbetreffend historisch onderzoek is echter vaak verspreid. Zo zijn de bronnen voor dit artikel in de universiteitsbibliotheek van Antwerpen⁴⁰, in het Antwerps bisschoppelijk archief en in het Ruusbroecgenootschap te vinden. De vraag kan worden gesteld of het mirakelonderzoek ook in andere bisdommen/bedevaartsoorden op dezelfde manier gestructureerd is of dat er afwijkingen zijn ten opzichte van het bisdom Antwerpen. Daarnaast is het nog niet duidelijk of de rol van de medische wereld altijd even sterk naar voren komt. Een diachroon onderzoek naar de groeiende aanwezigheid van medici in het mirakelonderzoek is dan ook een mogelijke piste. Casussen, en het bijhorend bronnenmateriaal, zijn talrijk aanwezig. Denkend bijvoorbeeld aan een studie naar het aartsbisdom Mechelen en naar de bedevaartsoorden Duffel en Kortenbos. In het licht van bovenstaande vaststellingen is verder (lokaal) onderzoek dan ook mogelijk en vooral wenselijk.

40 Bij raadpleging van het Kathedraalarchief Antwerpen lag dit in de universiteitsbibliotheek van Antwerpen. In 2014 is dit archief overgebracht naar het Rijksarchief te Beveren.

Bibliografie

Bronnen

Fonds Antverpiensia, *Acta en briefwisseling van de bisschoppen en van de vicarissen-generaal, sede vacante*.
Kathedraal Archief Antwerpen, *capsa episcopatus*.
Kathedraal Archief Antwerpen, *capsa rerum extraordinarium*.

Andere bronnen die nuttig kunnen zijn voor verder onderzoek:

- P. Croon, *Historie van Onse Lieve Vrouwe van Hanswyck Door haer audt ende Mirakuleus Beeldt Eertydts buyten nu binnen Mechelen Besonderlijck Vermaert* (Mechelen 1670).
N. Mattens, *Onse L. Vrouwe van Duffel ofte van goeden wil. Dat is de wonderbeden van Maria, soo in the doen vinden ende hervinden van haer miraculeus beeldt [...] tot Duffel* (Antwerpen 1717).
P. Verheyen, *Korte beschrijvinghe der wonderlijcke ende schroomelijcke bloetsloosinghe uyt de ooghen, neuse, ooren ende mondt van den Eerw. Pater Joannes Baptista Onraet... door de voorspraecke van den H. Franciscus Xaverius* (Leuven 1708).
X., *Kort begryp der mirakelen, gratien, ende wonderbeden Geschiedt door de voorsprake vaan de glorieuse Moeder Gods Maria, gheviert binnen Scherpenheuvel, stadt des Hertoghdoms van Brabant* (Brussel 1679).

Werken

- P. Dear, 'Miracles, experiments and the ordinary course of nature', *Isis*, 81:4 (1990) 663–683.
- J. Duffin, *Medical miracles: doctors, saints, and healing in the modern world* (New York 2009).
- W. Frijthoff en M/ Gijswijt-Hofstra, *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw* (Hilversum 1993).
- D. Gentilcore, *Healers and healing in early modern Italy* (Manchester 1998).
- C. Harline, *De wonderen van Jezus-Eik: mirakelverhalen uit de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2003).
- J. Van Mulder, 'Het miraculeuze lichaam: lichaamsvertogen in de zeventiende-eeuwse genezingsmirakelen uit de Zuidelijke Nederlanden', *Trajecta*, 21 (2012) 249–294.
- P. Parigi, *The rationalization of miracles* (Cambridge 2012).
- G. Pomata, 'Malpighi and the holy body: medical experts and miraculous evidence in seventeenth-century Italy', *Renaissance Studies*, 21:4 (2007) 568–586.
- A. Vandenberghe, 'Ziekte en genezing in de katholieke predikatie van de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw', *Trajecta*, 14 (2005) 387–417.
- V. Vanderheyden, 'Betoverend Lier. De beleving van het bovennatuurlijke op het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw', *Trajecta*, 18 (2009) 320–344.
- A. Walsham, 'The reformation and 'the disenchantment of the world "reassessed"', *The historical journal*, 51:2 (2008) 497–528.

Biografie

Frederik Van den Abeele (1993) behaalde zijn bachelor in de Geschiedenis (2014) en bachelor in de Rechten (2015) aan de Universiteit Antwerpen. Momenteel bereidt hij een masterthesis voor aangaande de perceptie op en omgang met visuele beperkingen in de Merovingische periode onder leiding van professor doctor Christian Laes. Vragen en opmerkingen kunnen steeds gemaïld worden naar volgend mailadres: frederik.vandenabeele@pandora.be .

SEPTIMA
MUSCULO-
RVM TABV-
LA.

Verzamelde lichamen

De betekenis van anatomie in de negentiende eeuw

Veronique Deblon

In april 1851 verzamelde een menigte zich aan de deuren van het anatomisch theater in Brussel om de schedel van een geëxecuteerde misdadiger te bezichtigen. De krant *Le Messenger de Gand* bracht nadien verslag uit van het spektakel dat een drummende massa op de been bracht.¹ In kranten werd in de negentiende eeuw regelmatig bericht over anatomische exposities die telkens vele bezoekers lokten. De lichamen die verzameld werden in wetenschappelijke collecties hadden vaak ook een grote spektakelwaarde. In de anatomische collecties van de Belgische onderwijsinstellingen bevinden zich menselijke resten in de vorm van anatomische preparaten, zoals skeletten of lichaamsdelen bewaard op 'sterk water'. Anatomische musea bevatten verder nog verschillende soorten modellen uit was, papier-maché of plaaster. De preparaten en modellen dienden aanvankelijk om het anatomieonderwijs verder te kunnen zetten tijdens de zomer, wanneer de lijken te snel rotten door de hoge temperaturen. Maar anatomie was niet enkel beperkt tot medische kringen. Stedelingen ontdekten het anatomische lichaam binnen de muren van de universiteit via dissecties en collecties, maar konden ook terecht in rondreizende private musea. Artsen hielden daarnaast publiekslezingen waarbij ze de werking van het lichaam duiden aan de hand van anatomische modellen.

Anatomische objecten vertellen dus een verhaal over de betekenis en omgang met het lichaam in wetenschap en cultuur. Opvattingen over leven en dood zijn daar onlosmakelijk mee verbonden. Dit artikel bespreekt de betekenissen van gedissecteerde lichamen in de vorm van lijken, preparaten en modellen en de manieren waarop een breed publiek in contact kwam met anatomie. In een eerste deel wordt ingegaan op de gedissecteerde lijken. Daarna worden de verzamelde lichamen uit de anatomische collecties besproken. Hierbij wordt verder ingezoomd op de anatomische preparaten van het anatomische museum van de Universiteit Gent en de verschillende anatomische modellen die van tijd tot tijd in de stad werden tentoongesteld. In de negentiende eeuw ontvingen verschillende steden kermismusea die kennis over anatomie aan de man brachten. Van Charleroi tot Oostende werden bezoekers aangemoedigd om anatomische modellen te bezichtigen via advertenties in de lokale krant. De krantenartikelen tonen tegelijkertijd de verschillende strategieën die museumuitbaters ontwikkelden om wetenschappelijke kennis over het lichaam een bredere relevantie te geven. In dit artikel ligt de klemtoon op de

1 *Le Messenger de Gand*, 19 april 1851.

verschillende gebruiken van anatomische lichamen in de stad Gent waardoor ook hun culturele betekenis duidelijk wordt.

De inzet van lichamen

In de vroegmoderne periode had anatomie een wetenschappelijke en een morele betekenis. Een grondige kennis van de structuur van het menselijke lichaam was onontbeerlijk voor artsen en chirurgijns, maar een niet-medisch publiek vertoonde ook interesse in de ontleedkunde. Tijdens de renaissance waren dissecties publieke evenementen. Dit was bijvoorbeeld het geval in Italië, het toenmalige epicentrum van de anatomische cultuur. Die dissecties trokken een divers publiek aan. Op de banken van het anatomisch theater zaten zowel artsen en studenten als hoogwaardigheidsbekleders en gewone stedelingen. Dissecties hadden een grote spektakelwaarde, onder andere door de herkomst van de lijken die werden opengesneden. Doorgaans belandden de lichamen van geëxecuteerde criminelen, veelal moordenaars, onder het mes van de anatoom. Voor terdoodveroordeelde misdadigers gold de dissectie als een extra straf na de dood. De openbare ontleding diende als een morele les. De toeschouwers werden aangemaand zich in hun verdere leven voorbeeldig te gedragen om eenzelfde lot te ontkomen.

Dissecties hadden een grote spektakelwaarde, onder andere door de herkomst van de lijken die werden opengesneden

Tijdens de anatomielessen was er ook ruimte voor religieuze beschouwingen. De toeschouwers van een dissectie leerden om schoonheid te zien in het anatomische lichaam. De complexe werking en ingenieuze bouw van het lichaam demonstreerden de grootsheid van God en de schepping. In het anatomisch amfitheater werd het opengesneden lichaam gepresenteerd als een bewijsstuk voor het bestaan van een goddelijke schepper. Anatomen benadrukten dat enkel een goddelijke kracht in staat was om het menselijke lichaam in al zijn glorie te scheppen. Godsdienst en anatomie waren dus niet noodzakelijk onvereenigbaar, zoals vaak wordt aangenomen.²

Op het einde van de achttiende eeuw heerste onder anatomen het gevoel dat hun discipline grote vooruitgang boekte en bijna een 'staat van perfectie' had bereikt.³ Anatomie kreeg een grotere praktische toepassing door de ontwikkelingen in de chirurgie en een nieuwe invulling van de pathologie. Anatomen ontdekten namelijk dat ziekte veroorzaakt werd door een verandering in de organen of het weefsel. Onderzoek naar de impact van ziektes op het lichaam gebeurde voortaan vaker na de dood, via de autopsie. De ontleedkunde kreeg daardoor een belangrijkere rol toebedeeld in de medische opleiding, waarbij meer dissecties werden uitgevoerd.⁴

Het hogere aantal dissecties veroorzaakte een grotere nood aan lijken. Het beperkt aantal lichamen van criminelen overgedragen aan anatomen, volstond niet langer om aan de vraag te voldoen. De chirurg Bernard Coppens gebruikte daarom in 1790 lichamen uit het Gentse Bijlokehospitaal voor zijn anatomische demonstraties. Deze praktijk stuitte echter op verzet van de abdis van het

2 K. Park, *Secrets of Women: Gender, Generation and the Origins of Human Dissection* (New York 2006).

3 A. Cunningham, *The Anatomist Anatomis'd: an Experimental Discipline in Enlightenment Europe* (Farnham 2010) 367.

4 M. Sappol, *A Traffic of Dead Bodies: Anatomy and Embodied Social Identity in Nineteenth-Century America* (Princeton 2002) 49–53.

Bijlokehositaal.⁵ De lichamelijke integriteit van de lijken, noodzakelijk voor een katholieke begrafenis, primeerde op de dissectielessen. Daarop werd besloten dat Coppens niet langer toegang kreeg tot de lijken uit het hospitaal, waarna hij zich genoodzaakt zag om zijn anatomielessen te staken. De antiklerikale Coppens klaagde de situatie aan in het *Livre Blanc ou Révolution Gordune* en *Die Excellente Print-Cronike van Vlaenderen*.⁶ Beide publicaties kwamen uit keizersgezinde hoek, als reactie op de behoudsgezinde krachten aan het roer na de Brabantse Omwenteling. De strijd rond het gebruik van de lijken toont aan hoe een conflict rond lichamen ook deel kon uitmaken van een politieke of ideologische twist.

5 L.C. Dierickx, B. Coppens en J.B. Vervier, *Livre Blanc ou Révolution Gordune* (Gent 1790) 52–53.

6 L.C. Dierickx, B. Coppens en J.B. Vervier, *Die Excellente Print-Cronike van Vlaenderen* (Antwerpen 1791) 86.

De strijd rond het gebruik van de lijken toont aan hoe een conflict rond lichamen ook deel kon uitmaken van een politieke of ideologische twist

In de loop van de achttiende eeuw werd het op sommige plaatsen in Europa wel toegestaan om de lichamen open te snijden van overleden patiënten uit de hospitalen.⁷ Dit was bijvoorbeeld het geval in Frankrijk, waar de niet-opgeëiste lichamen uit de publieke hospitalen beschikbaar werden gesteld voor anatomen.⁸ Na de Franse Revolutie en de inlijving van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk werd deze regelgeving in deze streek ook van kracht. Ook na de Belgische onafhankelijkheid bleven deze voorschriften geldig. De Belgische wetgeving benadrukte dat het dode lichaam als eigendom werd beschouwd van de familie of 'les parens les plus proches'.⁹ De enige uitzondering hierop vormden de lichamen van overledenen in de publieke hospitalen, die aan artsen werden overgedragen 'in het voordeel van de wetenschap'. Maar niet alle overledenen uit de hospitalen belandden op de snijtafel van de anatoom. Enkel de lichamen van patiënten waarvan de familie na hun dood niet kon instaan voor de begrafenis kosten, werden overgedragen aan de universiteit. De familie had hierbij geen verdere inspraak.

7 T. Buklijas, 'Cultures of Death and Politics of Corpse Supply. Anatomy in Vienna, 1848–1914', *Bulletin for the History of Medicine*, 82 (2008) 570–607, aldaar 570–571.

8 G. Chamayou, *Les corps vils. Expérimenter sur les êtres humains aux XVIIIe et au XIXe siècle* (Paris 2008).

9 C. De Brouckère en F. Tielemans, 'Cadavre', *Répertoire de l'administration et de droit administratif en Belgique* (Brussel 1838) 61.

De Belgische wetgeving stelde dat de overdracht van lijken voor dissectie in de eerste plaats op stedelijk niveau moest worden geregeld. De stedelijke overheid kon specifieke eisen stellen met betrekking tot de 'veiligheid, gezondheid en de openbare zeden'. Het lokale bestuur bepaalde dus wanneer het dissectie-seizoen plaatsvond en hoe het lijken transport werd geregeld. Zo had het stadsbestuur het recht om te eisen dat lijken enkel 's nachts of in een overdekte wagen werden vervoerd om de stadsinwoners niet op te schrikken.

De nieuwe toevoer van lijken maakte het mogelijk om aan het begin van de negentiende eeuw de lessen anatomie op een nieuwe manier in te vullen. Studenten in de geneeskunde observeerden niet alleen dissecties uitgevoerd door de anatoom, maar werden voor het eerst verwacht om zelf lijken te ontleden. De ontwikkelingen in de chirurgie in de achttiende en negentiende eeuw vereisten dat de arts complexe operatietechnieken in de vingers had. Volgens docenten was dissectie een goede methode om de menselijke anatomie aan te leren waarbij studenten tegelijkertijd hun chirurgische vaardigheden trainden.¹⁰

10 J. F. Kluyskens, *Discours prononcé par le professeur Kluyskens, à l'ouverture de son cours de chirurgie* (Gent 1817).

Op het einde van de achttiende eeuw verloor dissectie haar publieke karakter. Enkel bevoegde personen, zoals artsen en studenten, werden toegelaten in het anatomisch theater. In de vroegmoderne periode wekten opengesneden lijken fascinatie op. Vanaf de negentiende eeuw werd dissectie vaker geassocieerd met de walg van het dode en rottende lichaam.¹¹ Dit betekende niet dat anatomie uit het zicht verdween in de stad. Kennis over het menselijke lichaam bereikte voortaan een breed publiek via preparaten en modellen. De objecten in anatomische collecties bleken geschikter dan bloederige dissecties om een verhaal te vertellen over de schoonheid van het lichaam.

De objecten in anatomische collecties bleken geschikter dan bloederige dissecties om een verhaal te vertellen over de schoonheid van het lichaam

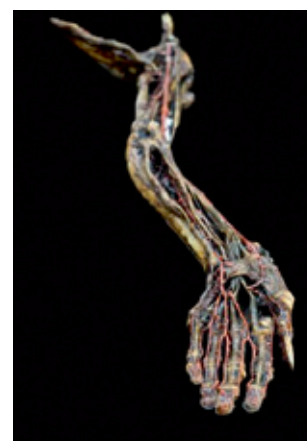
Conservering van lichamen

Anatomische collecties ontstonden in de zeventiende eeuw als antwoord op de problemen die anatomen ondervonden bij de ontleding van lijken. Het snelle rottingsproces van het dode lichaam bleef zelfs tijdens de koude wintermaanden een obstakel voor het anatomisch onderwijs. Bovendien waren er niet altijd voldoende lijken beschikbaar tijdens de winter. Verschillende anatomen ontwikkelden daarom methodes om het dode lichaam langer te bewaren. Lichaamsdelen werden geconserveerd door ze te drogen of ze werden bewaard in een glazen bokaal gevuld met een alcoholoplossing, de zogenoemde 'natte preparaten'. Anatomische preparaten dienden om het onderwijs te ondersteunen, maar waren ook deel van het anatomisch onderzoek. Vanaf de zeventiende eeuw bood het prepareren van lichaamsdelen nieuwe mogelijkheden om het lichaam verder in kaart te brengen. Tijdens het vervaardigen van de preparaten injecteerden anatomen de lichaamsdelen met een gekleurde substantie zoals was of kwik, waardoor onzichtbare structuren waarneembaar werden met het blote oog.

De Nederlandse anatoom Frederik Ruysch voerde in de zeventiende eeuw onderzoek naar de bloedvaten door ze op te spuiten met vloeibare rode was. Het resultaat was een preparaat waarbij de bloedvaten duidelijk zichtbaar waren, eenmaal de was stolde. Tijdens het injecteren van preparaten ontwikkelden anatomen een duidelijke vormtaal om bepaalde onderdelen van het lichaam weer te geven. De toevoeging van kleuren aan geconserveerde lichaamsdelen verduidelijkte de werking en samenstelling van bepaalde organen. Bloedvaten werden bijvoorbeeld rood gekleurd en riepen zo de associatie op met bloed.

Een preparaat injecteren was geen eenvoudige opdracht. Eerst en vooral moest het lichaamsdeel zorgvuldig gedissecteed en uit het lichaam gehaald worden. De injectie van het specimen vormde een tweede uitdaging. Het vergde een grote vaardigheid van anatomen om lichaamsdelen op te spuiten. Anatomen hadden bepaalde injectiemethodes pas in de vingers na lang en herhaaldelijk oefenen. De laatste stap in het proces was de conservatie van het lichaam in

11 'De l'anatomie et de ses avantages', *Journal des connaissances usuelles et pratiques*, 3 (1830) 285.

Preparaat van een linkerarm geïnjecteerd met rode was, Science Museum, Londen. Copyright: Wellcome Library, Londen.

een alcoholoplossing. Door de eeuwen heen ontwikkelden anatomen verschillende methodes om preparaten te bewaren, telkens in de ambitie om het lichaam op een waarheidsgetrouwe manier te conserveren. De preparaten van Frederik Ruysch golden hierbij als een van de grote voorbeelden. Ruysch componeerde een anatomische collectie die hem een groot prestige verleende. Hij stelde zijn anatomische museum open voor bezoekers en ontving zowel wetenschappers als geïnteresseerde toeschouwers. De vroegmoderne preparaten vervatten een vanitasmotief. Ze herinnerden de bezoekers aan hun eigen mortaliteit en de vluchtigheid van het leven. Zoals vermeld, had anatomie in de vroegmoderne periode een religieuze betekenis. De preparaten zetten bezoekers aan tot 'religieuze reflectie' over de wonderlijke natuur.¹²

De preparaten van Ruysch hadden een bijzonder uiterlijk. De lichaamsdelen zagen er erg levendig uit, waardoor bezoekers niet de indruk hadden dat ze een verzameling kadavers bestudeerden. Dit effect werd versterkt door de aankleding van de preparaten. Ruysch decoreerde zijn preparaten onder andere met textiel.¹³ Hij bekleedde het preparaat van een kinderhand met een kanten mouw. Op het hoofd van een kind op sterk water zette hij een luxueuze hoed. Het gebruik van textiel dichtte de afstand tussen toeschouwer en preparaat. Op het preparaat van de kinderhand werd het textiel gehecht aan het einde van de arm, waardoor de wonde van de afgehakte arm vakkundig werd omwonden en verborgen. Elegante preparaten getuigden van een grote deskundigheid. Ruysch werd daarom in verschillende kringen bejubeld om zijn talent. De anatoom haalde er nog extra voordeel uit wanneer hij op het einde van zijn carrière de volledige collectie verkocht aan de Russische tsaar Peter de Grote. De vroegmoderne preparaten fungeerden dus als onderzoeksinstrument, waren een toonbeeld van elegantie en werden soms ook verhandeld als luxeproducten.¹⁴

Het zachte gedruis van het leven

Omdat anatomische collecties een onmisbare component vormden van het onderzoek en onderwijs werd hun uitbreiding aangemoedigd en gesubsidieerd door de Belgische overheid in de negentiende eeuw. In ruil werden de anatomische preparaten tot eigendom van de universiteit of overheid verklaard.¹⁵ Commercieel gewin was geen mogelijkheid meer voor de anatomen verbonden aan een onderzoeksinstelling. Dit betekende echter niet dat de band tussen preparaat en anatoom volledig werd doorgesneden.

In het Gentse Museum voor Geschiedenis van de Geneeskunde staat een preparaat uitgesteld van een pasgeboren kind gekleed in een witte jurk. De toeschouwer weet dat het kind dood is, maar toch lijkt het alsof het vredig ligt te rusten en elk moment opnieuw wakker kan worden uit een eeuwigdurende slaap. In de tentoonstelling wordt het kind benoemd als 'de boreling van Burggraeve'.¹⁶ We weten niet wie het kind was, wie de ouders waren of hoe de pasgeborene in handen kwam van de anatoom. Het verhaal van het kind start op het moment dat het zijn intrede deed in de collectie.

Voor Adolphe Burggraeve, hoogleraar anatomie aan de Universiteit van Gent, was de uitbreiding van de anatomische collectie een prioriteit. In de jaren 1830 ontwikkelde hij een nieuwe injectiemethode voor het bewaren van preparaten. Hij ontving hiervoor versterking van Edouard Meulewaeter, die in de hoedanigheid van 'prosector' hielp bij dissecties en het prepareren van lichamen.¹⁷ In 1837 stelde Burggraeve de resultaten van zijn techniek voor tijdens een vergadering van de *Société de Médecine de Gand*, een medisch genootschap dat een aantal wetenschappers verenigde. Uit de reeks preparaten die

B.S. Albinus, Preparaat van een kinderhand met retina, Anatomisch Museum Leiden, Leiden University Medical Center, Ab0015. Fotografie: Joanna Ebenstein.

- 12 G. Van de Roemer, 'From Vanitas to Veneration. The embellishments in the anatomical cabinet of Frederik Ruysch', *Journal of the History of Collections*, 22 (2010) 169–186, aldaar 169.
- 13 M.M.A., Hendriksen, 'The Fabric of the Body: Textile in Anatomical Models and Preparations, ca. 1700–1900', *Histoire, Médecine et Santé*, 5 (2014) 21–31, aldaar 27.
- 14 D. Margocsy, *Commercial Visions. Science, Trade and Visual Culture in the Dutch Golden Age* (Chicago 2014).
- 15 'Lettre du ministre de l'intérieur aux administrateurs-inspecteurs des universités de l'Etat, contenant des mesures réglementaires relatives aux collections universitaires et spécialement à la propriété des préparations faites par les professeurs', in: J.-B. Nothomb (red.), *État de l'instruction supérieure en Belgique : rapport*, vol. 2 (Brussel 1844) 1156.
- 16 M. Thierry, 'Adolphe Burggraeve (1806–1902): De boreling van Burggraeve', *Periodiek. Driemaandelijks tijdschrift van het Vlaams Geneeskundigenverbond*, 65 (2010) 4–5 en N. Goossens, 'Burggraeve's boreling', *Tijdschrift voor Geneeskunde*, 52 (1996) 1493–1494.
- 17 In de negentiende eeuw assisteerde de prosector bij de lessen anatomie. Zo hielp hij studenten tijdens de dissecties of verleende hij hulp aan de anatoom bij het vervaardigen van preparaten.

Burggraave met zijn collega Meulewaeter presenteerde, gold de 'boreling' als het absolute topstuk. De leden van het genootschap prezen Burggraave en Meulewaeter om hun vaardigheden en talent. De preparaten werden zelfs vergeleken met het werk van Frederik Ruysch, een groot compliment in de anatomische wereld.¹⁸ Burggraave zocht de vergelijking met Ruysch misschien zelfs expliciet op, door de anatomische lichamen op een gelijkaardige manier te prepareren. Net zoals Ruysch versierde hij de preparaten met een laagje textiel. De boreling kreeg een jurk om de wonden van de dissectie te maskeren. Burggraave probeerde ook een 'schijn van het leven' te bewaren in het dode lichaam.¹⁹ De methode waarmee hij de lichamen prepareerde, hield hij geheim tot na zijn emeritaat. Het mysterie waarmee Burggraave zijn injectiemethode omhulde, deed zijn collega's duchtig speculeren over zijn recept. Was het Burggraave gelukt om het geheim van Ruysch te ontdekken? Sommige journalisten concludeerden alvast dat Burggraave als eerste in de geschiedenis erin geslaagd was om Ruysch' onbekende recept te ontsluiten.²⁰ De preparaten van Burggraave zagen er immers net zo levendig uit als de preparaten van Ruysch.

In de zomer van 1837 werd het brede publiek tijdens de jaarlijkse gemeentefeesten uitgenodigd om de preparaten te bewonderen in het anatomische museum. Opnieuw was het de 'boreling' die de grootste aandacht van de toeschouwers genoot.²¹ De preparaten van Burggraave hadden hun praktisch nut voor het anatomisch onderwijs, maar werden door een niet-medisch publiek geïnterpreteerd als een verhaal over leven en dood. Een pasgeboren kind in doopjurk stond symbool voor nieuw leven. Na het zien van de preparaten werd de dood niet langer beschouwd als het einde van het levende lichaam. Zo stelde een journalist:

*"Nous n'hésitons pas à dire que l'habile anatomiste a su rendre les tissus de la peau tellement perméables, que l'œil trompé croit y voir circuler encore le sang et la vie. [...] Sous cette forme la mort n'a plus rien de hideux, et l'on se plaît à contempler dans un cadavre la douce animation de la vie."*²²

De dood hoefde niet langer geassocieerd te worden met de verwoesting van het lichaam en verkreeg hierdoor een nieuwe betekenis. Omdat de natuurlijke rottingsprocessen van het dode lichaam werden gestopt, kon het afscheid van het lichaam worden uitgesteld. Het publiek beschouwde de preparaten als slapend in plaats van dood. Deze interpretatie van de preparaten paste binnen een nieuwe omgang met de dood in de negentiende-eeuwse samenleving.

Verschillende historici identificeerden de eerste helft van de negentiende eeuw als een periode waarin voor het eerst schoonheid gezien werd in de dood.²³ Tegelijkertijd viel de nadruk van de doodsbeleving meer op de emotionele pijn van het afscheid. Het werd belangrijk om doden in herinnering te houden. De preparaten van Burggraave verkregen hun betekenis binnen deze nieuwe omgang met de dood. De bezoekers waren gerustgesteld dat de gedissesecteerde lichamen hun eeuwige rust vonden in het anatomische museum. Burggraave riep deze associatie van rust en vrede op in zijn preparaten. Een preparaat van het gedissesecteerde hoofd van een vrouw lag te rusten op een kussen. Hiermee leek de anatoom te willen suggereren dat de vrouw een vreedevolle dood beleefde. Ze leek zielsrust te hebben gevonden ondanks de ontmantelde staat van haar lichaam.

18 Séance du 1 août 1837, *Bulletin de la Société de Médecine de Gand* (1837) 156.

De boreling van Burggraave, 1837. Museum voor de Geschiedenis van de Geneeskunde, Het Pand, Gent.

19 J.-F. Kluyskens, Dumont en Boddaert, 'Rapport sur les préparations de M. le professeur Burggraave, lu dans la séance de de la Société de Médecine de Gand du 7 novembre 1837', *Annales de la Société de Médecine de Gand* (1837) 320.

20 F.A. Snellaerts, 'Ontleedkunde. Over de jongste ontdekking der heeren Burchgraave en Meulewaeter', *Bijdragen Gazette van Gend* II (1837) 92–93.

21 Kluyskens e.a., 'Rapport sur les préparations de M. Burggraave', 320.

22 'Conservation des cadavres par la méthode des injections', *L'Indépendant*, 26 augustus 1837. "Wij twijfelen niet om te zeggen dat de vaardige anatoom het weefsel van de huid zo doorzichtig heeft weten te maken dat de misleide toeschouwer gelooft er het bloed en het leven te zien vloeien. In deze vorm is de dood niet langer afzichtelijk en kan men in het lijk het zachte gedruis van het leven beschouwen."

23 P. Ariès, *The Hour of our Death* (New York 1981) en Sappol, *A Traffic of Dead Bodies*, 29.

Burggraeve kon de preparaten niet tot zijn persoonlijke eigendom rekenen, maar de preparaten leverden hem wel grote roem. Dankzij de stijl waarin ze werden geprepareerd kunnen we vandaag bepaalde preparaten als zijn werk identificeren. Burggraeve was immers een van de laatste anatomen die dit soort elegante preparaten vervaardigde. Uiteindelijk verloren anatomen hun interesse in deze manier van prepareren. Hector Leboucq, een latere opvolger van Burggraeve, beoordeelde de methode als te complex en te arbeidsintensief.²⁴ De preparaten waren niet langer relevant voor het anatomisch onderzoek, dat voornamelijk via de microscoop gebeurde in de tweede helft van de negentiende eeuw. De overgebleven preparaten werden enkel nog bewonderd als een 'curiositeit', een wonderlijk restant uit het recente verleden.

24 H. Leboucq, *Le Musée anatomique de l'Université de Gand* (Gent 1884).

Preparaat van een vrouw met hand, waarschijnlijk vervaardigd door Adolphe Burggraeve. Collectie Gents Universiteitsmuseum. Fotografie: Ben Deceuninck

Anatomisch edutainment

Lijken en preparaten waren de uitverkoren studieobjecten van anatomen, maar hun gebruik had ook verschillende nadelen. Zoals vermeld, werden dissecties enkel bij koude temperaturen toegestaan. De mogelijkheden om de menselijke anatomie rechtstreeks op het lichaam aan te leren, bleven hierdoor beperkt tot de winter. Sommige anatomische instituten kampten bovendien regelmatig met een lijkentekort. Preparaten waren in zo'n geval handige didactische instrumenten. Niet elke anatoom beschikte echter over de vaardigheden om het dode lichaam als een perfecte imitatie van het levende lichaam te prepareren. Het bleef voor veel onderzoekers een moeilijke opdracht om de exacte vorm en kleur van een bepaald orgaan voor lange tijd te conserveren. Daarom zochten anatomen een geschikt alternatief om dissecties te vervangen.

Anatomen werkten samen met kunstenaars om de resultaten van dissecties in tekeningen te gieten. In anatomische handboeken vulden tekst en tekeningen elkaar aan. Het tweedimensionale karakter van anatomische afbeeldingen bleef echter een obstakel voor de studie van het menselijke lichaam. In het achttiende-eeuwse Italië sloegen anatomen en kunstenaars daarom opnieuw de handen in elkaar om driedimensionale anatomische modellen te creëren. Was bleek een uitstekende substantie om de menselijke anatomie na te bootsen, vooral omdat het door zijn vervormbaarheid de exacte vorm van organen kon imiteren. Bovendien is het materiaal makkelijk in te kleuren en te versieren door

er haar of nagels aan toe te voegen. Wassen beeldjes van het lichaam werden al langer gebruikt als uiting van katholieke volksdevotie. Zo werden vaak ex voto's in was geofferd in de hoop op genezing van het afgebeelde lichaamsdeel. Voorbeelden van wassen ex voto's in de vorm van ogen, handen of monden worden vandaag onder andere tentoongesteld in het Huis van Alijn.

De tentoonstelling van anatomische modellen bleef niet beperkt tot medische kringen. In het Florentijnse natuurhistorische museum 'La Specola' waren wassen anatomische modellen een van de grootste trekpleisters van de collectie. De anatomische modellen toonden een gedissesecteerd lichaam, maar herinnerden door hun pose en expressieve gezichten aan de klassieke beeldhouwkunst.²⁵ De beroemde modellen waren het resultaat van een samenwerking tussen de beeldhouwer Clemente Susini en de natuurfilosoof Felice Fontana, die de dissecties uitvoerde. De modellen genoten veel aanzien onder artsen, en Susini bleef tijdens zijn verdere carrière modellen maken op vraag van opdrachtgevers in binnen- en buitenland. In de Europese landen circuleerden verschillende wassen modellen gelijkaardig aan de beroemde modellen uit 'La Specola'.

De wassen modellen behoorden ook tot een andere traditie van het tentoonstellen van lichamen, namelijk het wassenbeeldenkabinet. Vanaf het einde van de achttiende eeuw werden tentoonstellingen geopend met wassen kopieën van beroemde personen of beruchte gebeurtenissen. In het wassenbeeldenkabinet aanschouwden bezoekers zowel de beelden van koningen als criminelen. In sommige kabinetten werden de toeschouwers ook uitgenodigd om zich te vergapen aan luxueus gedecoreerde anatomische modellen. Anatomie was dus op geregelde tijdstippen ook te aanschouwen buiten de muren van de universiteit. Zo werd in 1819 in de *Journal d'Affiches de Gand et de la Flandre* de komst aangekondigd van het wassenbeeldenkabinet van J. Van Dinter. De uitbater benadrukte in krantenadvertenties dat hij ook anatomische modellen van Susini en Fontana tentoonstelde.²⁶ De Italiaanse modellen waren dus ook in de Nederlanden te aanschouwen door nieuwsgierige burgers die er geld voor wilden neertellen. Van Dinter stelde in zijn kabinet op de Korenmarkt slechts twee anatomische modellen tentoon, het gedissesecteerde hoofd van een man en het volledige lichaam van 'een levens-groote vrouw, in de vierde maend haerer zwangerheyd'.²⁷ Het vrouwelijke model had als bijkomstigheid dat de romp uit afneembare lagen bestond. De organen konden dus één voor één uit het lichaam gehaald worden, net zoals tijdens een dissectie. Van Dinter beroemde zich op het feit dat zijn modellen een getrouwe kopie van de anatomie weergaven. Historici wezen er echter op dat de anatomische modellen naast de menselijke structuur ook een weergave waren van stereotiepe gendervoorstellingen.²⁸ De vrouwelijke modellen van Susini werden bijvoorbeeld te rusten gelegd op een bed in een sensuele positie. Ze werden verder versierd met juwelen en lang haar om hun vrouwelijkheid te accentueren. De voorstelling van het vrouwelijke lichaam was vaak tegelijkertijd een voorstelling van het zwangere lichaam, alsof de vrouw door haar anatomie verplicht was tot het moederschap.

Wassen modellen waren populaire tentoonstellingsobjecten, maar hun gebruiksvriendelijkheid tijdens anatomielessen werd soms betwist. Demonstraties op het model werden bemoeilijkt door de fragiliteit van de beelden. In de jaren 1820 startte de Franse arts Louis Auzoux met de productie van een nieuw soort anatomisch model, vervaardigd uit papier-maché. Tijdens anatomische demonstraties werden de modellen deel per deel uit elkaar gehaald en nadien opnieuw in elkaar gepuzzeld. De modellen lieten door hun stevigheid toe om

Wassen model uit het atelier van Clemente Susini, La Specola, Firenze.

- 25 A. Maerker, 'Anatomy and Public Enlightenment. The Florentine museo "La Specola"', in: S. Alberti en E. Hallam (reds.), *Medical Museums. Past, Present, Future* (Londen 2013) 88–100, aldaar 91.

Wassen model van een zwangere vrouw uit het atelier van Clemente Susini, La Specola, Firenze.

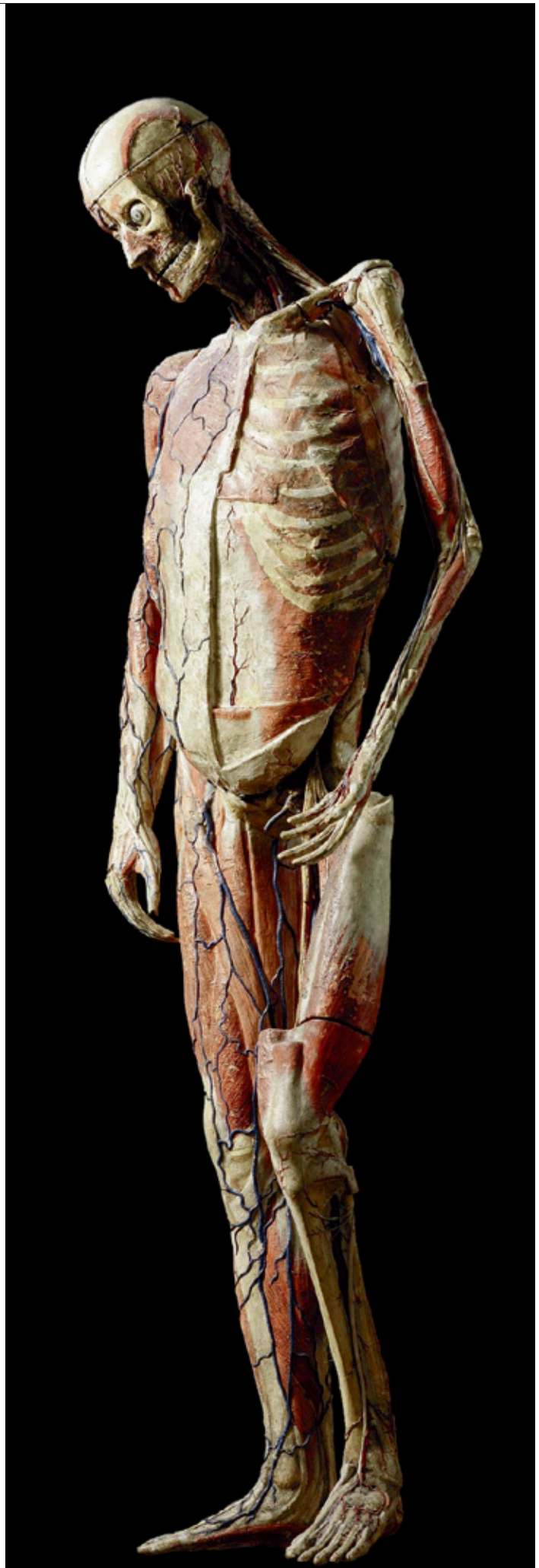
- 26 'Cloture du Grand Cabinet de Figures en Cire de M. Van Dinter, d'Amsterdam', *Journal d'Affiches de Gand et de Flandre*, 18 april 1819.
- 27 'Vertooninge van Nieuwigheden', *Gazette van Gend*, 16 maart 1820.
- 28 L. J. Jordanova, *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries* (Madison 1989) 44–49.

een 'artificiële dissectie' uit te voeren. Auzoux produceerde zowel levensgrote kopieën van het gedissecteerde lichaam als uitvergrote lichaamsdelen zoals de hersenen, het oog of de mond. Daarnaast verkocht de anatoom ook reproducties van de anatomie van dieren zoals paarden, slakken of bijen. De modellen van Auzoux genoten een grote populariteit bij anatomiedocenten. Elke Belgische universiteit bezat ofwel een model van een volledig lichaam (zoals in Leuven of Brussel) ofwel enkele kleinere modellen van een lichaamsdeel zoals een uitvergrote versie van het oor.

Auzoux' modellen werden in de eerste plaats gebruikt in het kader van de anatomielessen, maar bleken ook geschikt om een breed publiek te entertainen en te onderwijzen. Zo reisde de Franse arts Lemerrier, een medewerker van Auzoux, doorheen Europa met verschillende papier-maché modellen.²⁹ De arts bezocht ook België een aantal keren en hield er halt in verschillende steden, waaronder Gent. De lessen die Lemerrier aanbood, werden geadverteerd als entertainend en educatief. Hierbij werd ingespeeld op nieuwsgierigheid en verwondering van het publiek. 'Rien de plus extraordinaire pour les simples curieux, rien de plus intéressant pour les hommes sérieux', zo berichtte *Le Messager de Gand* in 1846 over de lessen van Lemerrier.³⁰

29 A. Maerker, 'Anatomizing the Trade: Designing and Marketing Anatomical Models as Medical Technologies ca. 1700–1900', *Technology and Culture*, 54 (2013) 531–562.

30 'Cours de Physiologie humaine et comparée à l'usage des gens du monde', *Le Messager de Gand*, 4 juni 1846. 'Niets buitengewoon voor nieuwsgierigen, niets interessanter voor ernstige mannen'.

In zijn lessen zocht Lemerrier het evenwicht tussen plezier en ernst. Het succes van zijn lessen was immers afhankelijk van zijn geloofwaardigheid en de betrouwbaarheid van de kennis die hij aanbood. Daarom trachtte Lemerrier zich zoveel mogelijk te associëren met de academische anatomie. In Gent liet hij zijn lezing doorgaan in het amfitheater van de universiteit, het officiële schouwtoneel van de anatomie. De relatie met de universiteit leverde Lemerrier een grotere autoriteit. Tegelijkertijd demonstreert het ook de interesse van docenten anatomie in het gebruik van modellen voor het anatomieonderwijs.

Dezelfde mix van educatie en entertainment kon men terugvinden bij de rondreizende anatomische musea die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw rondtrokken langs de steden in de Lage Landen. Hun komst naar de stad werd telkens aangekondigd in verschillende lokale kranten waarbij afbeeldingen van exotische lichamen de lezers moesten overtuigen van een bezoek.³¹ De musea speelden in op de bijzonderheid van het eigen lichaam en de spektakelwaarde van het 'andere lichaam'. Toch werd de klemtoon op de didactische waarde van het museum gelegd. Uitbaters probeerden zich dan ook zoveel mogelijk te verbinden met beroemde wetenschappers, zoals de Franse anatoom Dupuytren, om de wetenschappelijke waarde van hun collectie te bevestigen.

Oorspronkelijk openden uitbaters hun musea op marktpleinen. In de tweede helft van de negentiende eeuw maakten ze vaker deel uit van de kermis. De musea hoopten hierdoor een breder publiek te bereiken en voldoende inkomsten te genereren uit hun ticketverkoop. Deze evolutie ging gepaard met de opkomst van een 'stedelijke commerciële attractiecultuur', waarbij een groeiende interesse ontstond voor de tentoonstelling van freaks en freakshows.³²

Rondreizende anatomische collecties bevatten een groot aantal pathologische modellen. Bezoekers werden geconfronteerd met de gruwel van ziektes zoals syfilis en pokken of het verwoestende effect van alcohol op het lichaam. Toeschouwers werden gewaarschuwd en aangemaand om een zedelijk leven te leiden en zo hun lichaam te behoeden voor het verval. Het anatomische museum bood een morele les door het belang van preventie en zorg voor het lichaam te benadrukken.³³

- 31 Voor dit onderzoek werd bijvoorbeeld gebruik gemaakt van *Le Messenger de Gand, Journal d'affiches de Gand et de Flandre* en *Gazette van Gand*.
- 32 E. Jonckheere, 'Gent in de ban van de 'attractie': opkomst van de huurschouwburgen, café-concerten en variététheater in een nieuwe commerciële stedelijke omgeving (1880–1890)', *Tijd-schrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen*, 1 (2011) 56–66.
- 33 T. Claes en V. Deblon, 'Van panoramisch naar preventief. Populariserende anatomische musea in de Lage Landen', *De Negentiende Eeuw*, 39:3/4 (2015) 287–306, aldaar 294–296.
- 34 J. Van Dijck, *Het Transparante Lichaam: medische visualisering in media en cultuur* (Amsterdam 2001) 132.

Advertentie van een anatomisch museum dat voor het eerst de 'koning van de mataparen' tentoonstelt in Gent. 'Le roi des Matapars', *Le Messenger de Gand*, 24 maart 1854.

Besluit

Anatomie maakte deel uit van een wetenschappelijke cultuur, maar genoot ook een bredere culturele zichtbaarheid. De culturele relevantie van de anatomie zou een blijvende invloed uitoefenen op het gebruik en de presentatie van anatomische modellen en preparaten. Hierbij wordt de wisselwerking duidelijk tussen wetenschap en cultuur. Anatomische modellen vertegenwoordigden culturele denkwijzen over het lichaam. Via de preparaten werden opvattingen over leven en dood geprojecteerd.

In de studie van de anatomie is een tegenstelling aanwezig.³⁴ De structuur van het levende lichaam werd verkend aan de hand van het lijf. De dood representeerde het leven. Preparaten en modellen verbeeldde een verstilde fase van het proces dat het lichaam ondergaat na de dood. Omdat ze zowel de dood als het leven symboliseerden, leerde een breed publiek via het lijf of een kopie van het lijf om schoonheid te zien in het lichaam. Stedelingen werden op verschillende plaatsen aangemoedigd om stil te staan bij hun eigen anatomie en mortaliteit. Studenten leerden het lichaam herkennen binnen een wetenschappelijke context. Een niet-medisch publiek kreeg via preparaten de kans om te reflecteren over de wonderlijke werking van het lichaam, de dood en de fragiliteit van het leven. Modellen werden vanaf de negentiende eeuw vaker aangewend om een breed publiek te onderwijzen over het eigen lichaam. In rondreizende anatomische musea werd het gevoel van wonder over de werking van het lichaam gecon-

trasteerd met de ellende die ziektes veroorzaken. De morele les die aan de hand van anatomie gepredikt werd, evolueerde van straf naar preventie en van wonder naar horror.

De verschillende manieren waarop anatomie gebruikt en gepresenteerd werd, tonen de verschillende betekenissen van het anatomische lichaam. Anatomie werd gelinkt aan godsdienst door de wonderlijke bouw van het lichaam in te passen in een natuurlijke theologie. De lijken bestemd voor dissecties waren vaak onderwerp van een politieke of ideologische strijd, zoals het achttiende-eeuwse conflict rond de lijkentoevoer voor de anatomielessen van Bernard Coppens demonstreert. De afkomst van de lijken voor dissectie in de negentiende eeuw werd beïnvloed door de socio-economische positie van overledenen. De lichamen van de armere bevolking belandden het vaakst op de snijtafel.

De preparaten en modellen brachten via hun stijl een morele boodschap over de fragiliteit van het leven. Toch waren het de toeschouwers die zelf betekenis gaven aan het anatomische lichaam. Elke persoon besliste voor zichzelf of er in het dode lichaam schoonheid dan wel gruwel of schoonheid in de gruwel te vinden was.

Beredeneerde bibliografie

Een goede inleiding op het thema, met aandacht voor de Belgische geschiedenis, is te vinden in het boek dat verscheen naar aanleiding van de vijfhonderdste verjaardag van Andreas Vesalius in 2014 en de tentoonstelling hierrond in Museum M. Deze bundel behandelt niet alleen de anatoom Vesalius, maar schetst ook hoe de anatomie een impact had op de visualisering van het lichaam in kunst en cultuur. Het boek werd geredigeerd door Geert Vanpaemel, *Vesalius. Het lichaam in beeld* (Leuven 2014). Modellen en preparaten werden lange tijd bestudeerd binnen de context van een carrière van een bepaalde wetenschapper. Zo beschreef Michel Thierry een anatomisch preparaat ter illustratie van de rijke carrière van de arts Adolphe Burggraeve (M. Thierry., 'Adolphe Burggraeve (1806–1902): De boreling van Burggraeve', *Periodiek. Driemaandelijks tijdschrift van het Vlaams Geneeskundigenverbond*, 65 (2010) 4–5). Binnen de recente geschiedenis van de anatomie wordt de focus vaak gelegd op materiële cultuur. Marieke Hendriksen voerde in *Elegant Anatomy. The Eighteenth-Century Leiden Anatomical Collections* (Amsterdam 2015) bijvoorbeeld onderzoek naar de betekenis van sierlijke anatomische preparaten in de vroegmoderne periode. Vanuit een vernieuwde interesse voor academisch erfgoed worden de objecten centraal gesteld in dit verhaal. Preparaten dienen dus niet langer louter ter illustratie in wetenschappelijke biografieën. Ook in België bestaat er momenteel een grotere interesse voor universitaire collecties. De Post Mortem tentoonstelling (UGent) legt in het najaar van 2015 de focus op anatomische objecten en concentreert zich op de link tussen wetenschap en kunst. Een aantal preparaten (waaronder het preparaat van de vrouw met hals en hoofd) en modellen worden vanonder het stof gehaald en zijn voor het eerst in lange tijd opnieuw te bezichtigen door het publiek. Naar aanleiding van deze tentoonstelling verschijnt een begeleidende wandelgids die aandacht heeft voor de interactie tussen kunst en wetenschap en onder andere ingaat op het gebruik van anatomische preparaten en modellen. De laatste jaren ging veel aandacht uit naar populariserende musea als onderdeel van een veranderende spektakelcultuur (zie E. Jonckheere, 'Van narrenschip tot waanzinnige coureur. Het schouwspel van waanzin en arbeid', in: C. Stalpaert e.a. (red.), *Het spel voorbij de waanzin. Een theatrale praktijk?* (Gent 2010) 84–102). Historici grepen het rondreizende anatomische museum ook aan om een verhaal te vertellen over wetenschapspopularisering: S. Onghena, 'Spektakelstukken: de mise-en-scène van de wetenschap in de Belgische stad 1860–1914', in: I. Bertels e.a. (reds.), *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (Leuven 2013) 43–69. Daarnaast kunnen de objecten uit deze musea en hun opstelling worden aangegrepen om culturele denkbeelden over het lichaam te identificeren. Een voorbeeld hiervan is: T. Claes en V. Deblon, 'Van panoramisch naar preventief. Populariserende anatomische musea in de Lage Landen (1850–1880)', *De Negentiende Eeuw*, 39:3/4 (2015).

Biografie

Veronique Deblon (1989) voert onderzoek naar de geschiedenis van de anatomie in België. Ze is als doctoraatsstudent verbonden aan de onderzoeksgroep *Cultuurgeschiedenis vanaf 1750* (KU Leuven). Veronique werkt er op het onderzoeksproject 'Anatomie, wetenschappelijke autoriteit en het gevisualiseerde lichaam in wetenschap en cultuur (1780–1930)'. De focus van haar onderzoek gaat uit naar de representatie van het anatomische lichaam en de conservering van lijken in de eerste helft van de negentiende eeuw.

A. MESMER

'Druk uw handen op mijn zieke ledematen'

Een lichamelijke benadering van het magnetisme in het negentiende-eeuwse België

Marijke De Sadeleer

'Druk uw handen op mijn zieke ledematen, want ik voel dat gij vermoogt ze erdoor te verlichten, en ik zal er u voor belonen.' Menig zieke deed in de negentiende eeuw beroep op het magnetisme, een populaire geneeswijze die voortspoot uit de ideeën van de Duitse arts Franz Anton Mesmer. Door de zieke te 'bestrijken' met de handen, zou er een onzichtbare geneeskrachtige stof – fluidum – van het lichaam van de magnetiseur op de zieke gestraald worden. Twee lichamen stonden hierbij centraal, dat van de zieke en dat van de magnetiseur. Waarom opteerde een zieke op het einde van de negentiende eeuw nog voor het magnetisme en welke rol speelde het lichaam – zowel van de zieke als van de magnetiseur – in de behandeling?

Door de zieke te 'bestrijken' met de handen, zou er een onzichtbare geneeskrachtige stof – fluidum – van het lichaam van de magnetiseur op de zieke gestraald worden

Met deze casestudie naar het magnetisme wil ik aantonen op welke manier een (ziek) lichaam werd gepercipieerd door in te zoomen op één alternatieve geneeswijze. Vooral de zoektocht en benadering van bronnenmateriaal is daarbij geen sinecure, omdat 'het lichaam' weinig rechtstreekse sporen nalaat in de geschiedenis. In dit artikel komen dan ook verscheidene bronnentypes aan bod, zoals tijdschriften en gerechtsdossiers. Die diversiteit aan bronnen biedt een meerwaarde, maar brengt ook moeilijkheden mee, omdat deze bronnen *in se* wel handelen over dezelfde materie, maar een tegengestelde visie op het

Afbeelding links: Franz Anton Mesmer (1734–1815) studeerde geneeskunde en had een voorliefde voor astrologie en astronomie. Na een carrière in Wenen week hij uit naar Parijs, waar hij zijn ideeën rond het gebruik van dierlijk magnetisme verder uitwerkte.

magnetisme verwoorden, hetzij positief, hetzij negatief. Bij de onderzoeksmethode *close-reading* is het de kunst om de inhoud van de bron niet letterlijk over te nemen. In dit geval zouden de verhalen uit de verscheidene brontypes elkaar immers continu tegenspreken. Door te focussen op één thematiek, namelijk de omgang met het lichaam, wordt het bronmateriaal met een andere bril bekeken en is het mogelijk om linken te leggen of verhalen te ontrafelen die anders zouden blijven steken in beschrijvende bronnenkritiek. Vandaar de keuze om niet de hele wereld van ziekte en genezing bloot te leggen, maar te focussen op één geneeswijze vanuit verschillende oogpunten, en op de vraag welke rol het lichaam hierin speelde.

Als een zieke ervan overtuigd was dat een beheksing zijn lijden veroorzaakte, kon een arts hem nooit overtuigen dat een pillenkuur verlichting zou brengen

Kiezen voor het magnetisme

Ondanks het feit dat het artsenapparaat in het negentiende-eeuwse België verwoede pogingen deed om het medische veld te veroveren, bleef het op de medische markt wemelen van allerhande genezers die – in onze ogen – alternatieve geneeswijzen aanprezen. Ieder dorp kende wel een kruidenvrouwetje dat kon aflezen, of een pater die de koorts kon bezweren. In de ogen van de zieke waren deze geneeswijzen niet alternatief, maar sloten ze nauw aan bij de eigen opvattingen van 'ziek zijn'. De zieke zocht de oorzaak van zijn kwaal immers niet altijd in een lichamelijke falen en ging dan ook niet altijd op zoek naar een aansluitende behandeling bij een dokter. Als een zieke ervan overtuigd was dat een beheksing zijn lijden veroorzaakte, kon een arts hem nooit overtuigen dat een pillenkuur verlichting zou brengen. Zo shopte de zieke vrij rond op de medische markt zonder onderscheid te maken tussen 'regulier' of 'alternatief', maar slechts op zoek naar genezing.¹

Een mogelijke alternatieve geneeswijze was het magnetisme, dat ook appel deed op het magische wereldbeeld van de zieke door gebruik te maken van het fluïdum. De kracht van het fluïdum lag in zijn onzichtbare karakter. Doordat het ontsnapte aan alle zintuigen kon het bestaan ervan niet wetenschappelijk worden onderbouwd. Tegelijkertijd bracht het wél een zichtbare verandering, namelijk de genezing teweeg. Het negentiende-eeuwse publiek was nog steeds vatbaar voor een zekere 'sense of wonder' en wisselde moeiteloos concepten als 'wetenschap' en 'magie' in. Voor de zieke functioneerde het fluïdum als 'onttoverde magie' en vond het zo aansluiting bij diens magische wereldbeeld.²

Belgische spiritisten incorporeren het magnetisme

Slechts via het lichaam kon het onzichtbare fluïdum zijn werking aantonen. Daarom was het lichaam uitermate belangrijk in het magnetische procedé: het voerde immers tastbaar bewijsmateriaal aan dat het fluïdum 'werkte'. Bepaalde groepen deden er dan ook dankbaar beroep op, zoals ook de Belgische spiritisten. In eerste instantie hadden het magnetisme, dat reeds opgang

- 1 Zie beredeneerde bibliografie voor een overzicht over de standaardwerken rond magnetisme, medicalisering en de medische markt.
- 2 S. Lachapelle, 'Science on stage: Amusing physics and scientific wonder at the nineteenth-century French theatre', *History of Science*, 47 (2009) 297–315, daar 297; L. Oja, 'Responses to witchcraft in late seventeenth- and eighteenth-century Sweden. The superstitious other' in: W. De Blécourt en O. Davies (reds.), *Beyond the witch trials. Witchcraft and magic in enlightenment Europe* (Manchester en New York 2004) 69–80; W.J. Hanegraaff, 'How magic survived the disenchantment of the world', *Religion*, 33 (2003) 357–380; H. De Waardt, 'Het taai voortleven der demonen – De onttovering van de geneeskunde als impuls voor irreguliere geneeswijzen', in: A. Kluvelde e.a. (reds.), *Genezen – Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra* (Amsterdam 2005) 139–148, daar 143–145.

Spotrent uit 1780 die de draak steekt met de magnetische methode van Mesmer. De handen spelen een belangrijke rol bij het overdragen van het fluïdum.

maakte sinds de achttiende eeuw, en het spiritisme niets met elkaar gemeen. Het spiritisme ontstond pas halverwege de negentiende eeuw in Amerika en was een stroming met semi-godsdienstige trekjes. Doel was om in contact te treden met de doden. Tijdens spiritistische seances schipperden menselijke mediums, omringd door een gefascineerd publiek, tussen de levenden en het dodenrijk. Toen de beweging de oceaan overstak naar Europa, vond het wél aansluiting met de reeds wijdverspreide praktijk van het magnetisme. Het onzichtbare fluïdum vormde de schakel tussen beide bewegingen. Spiritisten geloofden dat het fluïdum het contact met de doden kon bewerkstelligen, magnetiseurs deden beroep op de geneeskraft ervan. Het fluïdum sprak zowel nieuwbakken spiritisten als oudgediende magnetiseurs aan. Ook was het een win-win situatie. Voor spiritisten was het een buitenkansje om het magnetisme te incorporeren in hun praktijken, omdat het magnetisme reeds wijdverspreid herkenning ocriep, en magnetiseurs konden zich ontplooien en revitaliseren binnen een spiritistisch kader. Zo probeerden Belgische spiritisten op het einde van de negentiende eeuw hun theorieën over contact met de doden te staven door het magnetisme te propageren als dé geneesmethode bij uitstek. Het Luikse spiritistische tijdschrift *Le Messenger* veranderde niet voor niets zijn ondertitel in 1878 van *Spiritisme – Charité* naar *Spiritisme – Magnétisme* en zijn Brusselse tegenhanger droeg vanaf het ontstaan in 1877 de titel *Le Moniteur Spirite et Magnétique*. Tevens stond Brussel bekend om haar groot aandeel aan genezende mediums.³

Spiritisten geloofden dat het fluïdum het contact met de doden kon bewerkstelligen, magnetiseurs deden beroep op de geneeskraft ervan

Het lichaam als bewijsmateriaal

De door spiritisten nagelaten bronnen, veelal tijdschriften en verslagen van congressen, wemelen bijgevolg van genezingen met een magnetische inslag. Door de jaargangen van de tijdschriften te doorlopen en daarbij te focussen op bepaalde woorden die draaiden rond 'genezing', 'fluïdum' en 'magnetisme' kunnen we de perceptie van de Luikse en Brusselse spiritisten analyseren. Deze was tweeledig. Ten eerste claimden spiritisten dat het magnetisme een oeroude kracht was. Zo zou Adam reeds in het aards paradijs volop aan het magnetiseren zijn geslagen en werd ook Jezus gebombardeerd tot succesvol magnetiseur. Door het magnetisme ver in de tijd terug te projecteren, poogden ze de geloofwaardigheid ervan te funderen.⁴ Ten tweede zagen de spiritisten vooral een praktisch nut in het magnetisme. Vele spiritistische groepen focusten zich in de beginjaren quasi volledig op het magnetisme. Zo ontstond in Chênée een groep die zich specifiek op het beoefenen van het magnetisme toespitste om goede genezende mediums te vormen.⁵ In 1872 vonden er verschillende seances plaats waar zowel de spirituele als de praktische kant van genezing aan bod kwam. Een jaar later gaf de redactie van *Le Messenger* de schriftelijke neerslag van deze seances gebundeld uit. Dit resulteerde in een praktische handleiding, de *Guide pratique du médium guérisseur*. Daarin lag in de eerste

3 *Le Messenger* (1872–1914) is integraal, op enkele losse nummers na, beschikbaar in de Koninklijke Bibliotheek van België. *Le Moniteur spirite et magnétique* liep van 1876 tot en met 1901, hoewel slechts de jaargangen 1891 tot en met 1898 bewaard zijn gebleven. 'Congrès Belge – Charleroi, 4 et 5 Juin 1911', *Bulletin Officiel du Bureau International du Spiritisme*, 9 juni 1911, 9.

4 'Magnétisme et Spiritisme – études sur l'identité de leurs causes et de leurs effets', *Le Messenger*, 1 september 1872, 34–36; 'Magnétisme et Spiritisme', *Le Messenger*, 15 januari 1875, 107. 'Conférence spirite à Liège', *Le Messenger*, 15 juni 1877, 187–190.

5 'Des Médiums (Suite) – Instructions médianimiques', *Le Messenger*, 15 februari 1873, 122.

plaats een grote nadruk op het belang van genezend mediumschap, hoe het te ontwikkelen en hoe men het moest aanwenden om mensen te genezen.⁶

Misschien onderhielden spiritisten wel altijd een zekere voorliefde voor het toepassen van magnetische behandelingen, maar zagen ze er vooral propagandamogelijkheden in.⁷ In verscheidene jaarverslagen – gepubliceerd in *Le Messenger* – beschreven kleinere, meer geïsoleerde groepen vaak hun manier van werken waarbij duidelijk werd dat deze zeer sterk focusten op het ‘genezend mediumschap’. Zo pochte de spiritistische vereniging *Alliance fraternelle* uit Verviers in 1891 dat ze verscheidene mediums had, waarvan vier magnetiseurs. Iedere zondag van tien tot één hielden ze consultatie in het clublokaal, waar ze zieken behandelden. Elke zieke kreeg daarna een gratis brochure mee waarin magnetische tips stonden en spiritistische informatie. Spiritisten maakten dus gebruik van magnetiseurs om hun boodschap te verspreiden. De zieke kwam in de eerste plaats om genezing te bekomen, maar wandelde terug buiten met een brochure en een lading aan spiritistische informatie. Zo werd ‘geloof in genezing’ gekoppeld aan ‘geloof in de spiritistische leer’ – met genezing als het zichtbaar bewijs. Ook de groep *L’Espérance* uit het dorpje Poulseur nabij Luik achtte deze werkwijze het meest overtuigend, zeker omdat de vorming van degelijke mediums in de beginjaren een struikelblok vormde. In dat geval kon men altijd terugvallen op de vertrouwde magnetische genezingen.⁸

Soigner par l’invisible

De spiritistische tijdschriften verschaffen ons een boel informatie over de praktijk van het magnetiseren zelf en het gebruik van het lichaam. In het genezingsproces staan immers twee tegengestelde lichamen centraal, dat van de zieke en de magnetiseur. Wanneer we dieper inzoomen op de *performance* van de genezing, duiken er bepaalde lichamelijke handelingen op waaraan zieke en genezer betekenis toedichtten. Volgens de performatieve benaderingswijze wordt in de handelingen – hier met het fluidum – betekenis gecreëerd. Deze handelingen zijn wel zichtbaar, want ze hadden een zintuiglijk waarneembare uitwerking op het lichaam van de zieke.⁹

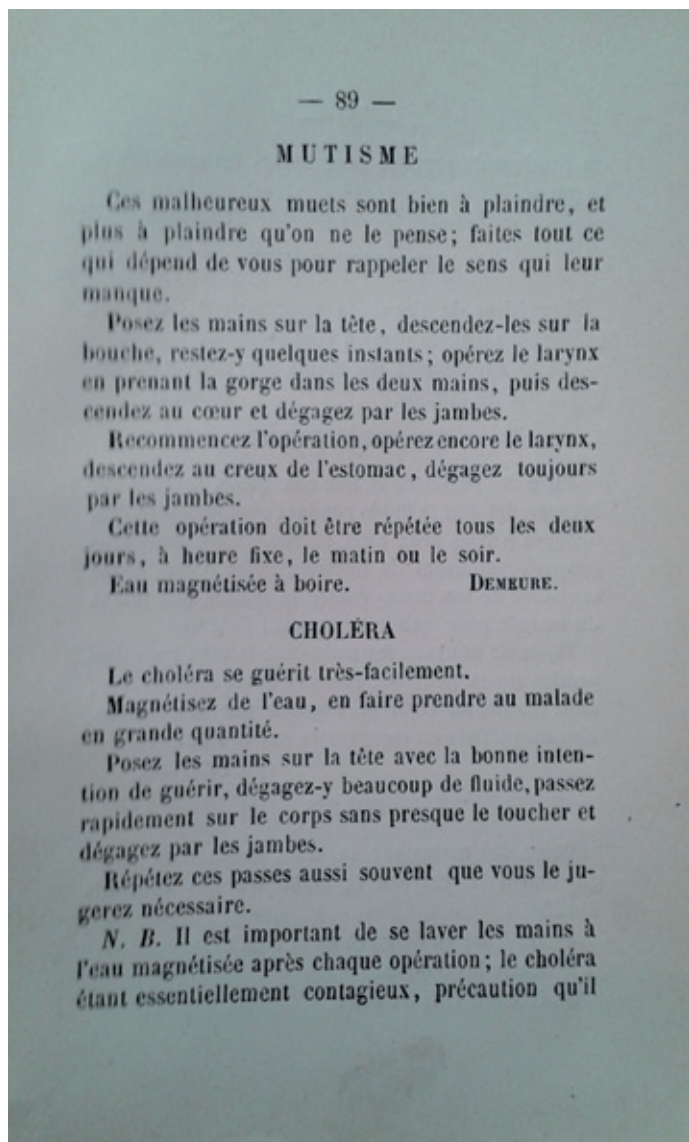
Ten huize Jadot-Philippart in Brussel vond op 17 juli 1874 de genezing van meneer Stassin uit Binche plaats. Daarbij werd het fluidum als volgt omschreven: ‘Cet agent est plus spirituel que matériel: on ne peut le voir, le toucher, le peser et cependant il existe’.¹⁰ De meest voor de hand liggende handeling was het aanraken. Door het uitvoeren van magnetische passes – langzame strijk-bewegingen met de handen langs het lichaam – werd het fluidum overgestraald. In de *Guide Pratique* werd nauwkeurig omschreven hoe de magnetiseur te werk moest gaan. Allereerst stelde de magnetiseur de zieke op zijn gemak door voor hem plaats te nemen, de schouders vast te nemen en enkele strijk-bewegingen langs de armen te doen. Gedurende de behandeling focuste de magnetiseur zich dan ook op de plaats waar de ziekte zich in het lichaam bevond. Het kwam er immers op neer de zieke plaats zo nauwgezet mogelijk te benaderen met de vingers. Voor de zieke lag hierin de betekenis; door de passes werd het fluidum overgestraald en kon hij of zij genezen.¹¹

Hoewel de aantrekkingskracht van het fluidum in zijn onzichtbare karakter lag, verlangde de zieke soms ook naar zichtbare, tastbare elementen in het genezingsproces. ‘Zien’ werd immers beschouwd als hét zintuig bij uitstek.¹² Bepaalde magnetiseurs die buiten het spiritistische kader opereerden, voegden soms elementen aan het scenario toe, zoals de beruchte Gérard Schmidt. Hij moest in 1868 voor de Brusselse correctionele rechtbank verschijnen omdat één van zijn patiënten na zijn behandeling was overleden. Zo verklaarde de

In 1873 vaardigde de redactie van *Le Messenger* een praktische gids uit voor magnetiseurs en genezende mediums. Zo konden mensen thuis zelf aan de slag gaan (KU Leuven, Universiteitsbibliotheek, *Guide pratique du médium guérisseur*: voorblad, uitgegeven door Le Messenger, Luik, 1873.).

- 6 *Guide pratique du médium guérisseur* (Luik 1873).
- 7 ‘Congrès régional annuel – Tenu à Poulseur le 26 Mai 1890’, *Le Messenger*, 1 juli 1890, 1–2.
- 8 ‘Congrès régional annuel – Tenu à Seraing, salle Ramelot, le 24 mai 1891’, *Le Messenger*, 1 juli 1891, 1–4.
- 9 Hierbij baseerde ik me op de ideeën die Peter Burke rond *performance* uitdacht. De kerngedachte hierbij is dat in de handelingen van een persoon betekenis wordt gegenereerd en dat personen afhankelijk van de context op verschillende manieren handelen.
- 10 Vertaling: ‘Deze stof is meer spiritueel dan materieel: men kan het niet zien, aanraken of afwegen en toch is het er’. ‘Physiologie du magnétisme – Génération du fluide magnétique et ses analogies avec les autres fluides impondérables, d’après le docteur Charpignon – Comparaison des fluides’, *Le Messenger*, 15 mei 1877, 173–175.
- 11 *Guide pratique*, 55, 63–64.
- 12 W. F. Bynum en R. Porter (reds.), *Medicine and the five senses* (Cambridge 1993) 2.

In de *Guide Pratique* stonden alle mogelijke aandoeningen opgesomd, en hun bijhorende behandeling. Veelal kwam het erop neer de zieke plek zo sterk mogelijk te benaderen en gebruik te maken van gemagnetiseerd water, zoals in dit geval bij cholera. (KU Leuven, Universiteitsbibliotheek, *Guide pratique du médium guérisseur*: Methode om cholera te genezen, uitgegeven door Le Messenger, Luik, 1873, 89.)

weduwe van de overleden patiënt dat Schmidt haar man zijn eigen, gemagnetiseerde urine liet drinken en pommades en thee voorschreef.¹³ Ook een zekere Léopold Boëns trachtte in 1885 een graantje mee te pikken van de herkenning die het begrip 'magnetisme' opriep en masseerde zijn patiënten met magnetische massageapparaten.¹⁴ Genezingen in een spiritistische context maakten minder gebruik van tastbare elementen. Spiritisten legden immers sterker de nadruk op het goddelijke, en niet op het natuurlijke karakter van het fluïdum. Dit vormde echter een struikelblok, omdat de patiënt nood had aan tastbare elementen. Bij de behandelingen die stonden beschreven in de *Guide Pratique* zag men een oplossing in het gebruik van gemagnetiseerd water. Om bijvoorbeeld cholera te genezen, moest de genezer eerst water magnetiseren en dat daarna in grote hoeveelheden aan de zieke toedienen. Vervolgens kon het magnetiseren beginnen.¹⁵

13 Algemeen Rijksarchief Brussel (verder RAB), *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série* (verder *Inventaire*), nr. 702: Tribunal de première instance séant à Bruxelles – Chambre Correctionnelle. Audience publique du 19 décembre 1867.

14 RAB, *Inventaire*, nr. 750. Procès tegen Léopold Boëns. Veroordeeld vanwege het illegaal uitoefenen van de geneeskunde in 1885.

15 *Guide pratique*, 89–90.

Waar de magnetische passes op de oppervlakte bleven, drong het gemagnetiseerde water zelfs door tot *in* het lichaam. Sterker nog, door het te drinken werd het fluïdum terug naar een 'onzichtbare' wereld gestuurd: de binnenkant van het eigen lichaam

Het water was ook, in tegenstelling tot het fluïdum, zintuigelijk waarneembaar. Bij tandpijn moest de zieke bijvoorbeeld, naast de magnetische passes, ook gemagnetiseerd water drinken dat hij met de tong in de mond moest houden.¹⁶ Bij een verstuiking raadde de *Guide pratique* aan om een in gemagnetiseerd water gedompeld kompres op de pijnlijke plaats te leggen.¹⁷ Door het gemagnetiseerd water te drinken of te deppen op de huid, kon men het fluïdum aanraken, ruiken, proeven en – vooral – zien. Het fluïdum kon zich materialiseren via het water. Waar de magnetische passes op de oppervlakte bleven, drong het gemagnetiseerde water zelfs door tot *in* het lichaam. Sterker nog, door het te drinken werd het fluïdum terug naar een 'onzichtbare' wereld gestuurd: de binnenkant van het eigen lichaam.

16 Ibidem, 91.

17 Ibidem, 94.

Verstoord en harmonieus – twee tegengestelde lichamen

Het fluïdum mocht dan wel de schakel tussen lichaam en geest zijn, toch waren het twee totaal verschillende lichamen die aan bod kwamen. Laten we beginnen met het verstoorde lichaam: dat van de zieke. Opvallend was dat zieken met allerhande klachten aanklopten bij een magnetiseur. Meneer Stassin had bijvoorbeeld een zenuwziekte en een darmontsteking. Beide werden op één lijn geplaatst, zonder onderscheid te maken tussen de verschillende aard

Toch kende het magnetisme vooral een reputatie als geneesmethode bij uitstek voor reumatische aandoeningen

van de kwalen.¹⁸ Toch kende het magnetisme vooral een reputatie als geneesmethode bij uitstek voor reumatische aandoeningen. Uit een reclamefolder van Boëns bleek dat zijn methode onder meer heuppijn, een verlamd been, verstuikingen en een stijve knie genas, maar ook de 'hoofdzweren' waarmee een machinist kampte.¹⁹ Spiritisten claimden dan weer alles te kunnen genezen. De *Guide Pratique* stelde dat het magnetisme alle aandoeningen kon genezen, variërende van fysieke kwaaltjes zoals blaasontstekingen tot psychische klachten als histerie-aanvallen. Hoe serieus de ziekte was, deed er niet toe –

18 'Correspondance', *Le Messager*, 15 november 1874, 80.

19 RAB, *Inventaire*, nr. 750: Reclameblaadje voor Genezend Leersticht Elektro-magnetique van Brussel – Geneeskundig bericht.

kanker werd bijvoorbeeld op dezelfde lijn geplaatst als tandpijn. Alle ziektes waren immers te genezen met het fluidum. Dit werd duidelijk aan de hand van de attesten, die bijvoorbeeld werden afgeleverd op een spiritistisch congres te Luik in 1905. Daarin stond iedere keer de naam van de patiënt en de ziekte waaraan hij of zij leed vermeld.

Om in staat te zijn de harmonie in het lichaam van de zieke te herstellen, moesten ook het eigen lichaam en de geest van de magnetiseur in harmonie zijn

Zo genas – aldus de attesten – een zekere mevrouw Capelle uit Luik dankzij het gebruik van gemagnetiseerd water onder meer een ernstige fistula aan de anus, een wit gezwel op de dij, een tumor in de maag, een ziekte aan de luchtwegen, een ziekte die ongeneeslijk werd geacht, een blaasontsteking, een bloeduitstorting, een aandoening aan de hoofdhuid, een gebroken rechterarm, een verstuiking, een verzakte baarmoeder, een zwakke maag, een darmontsteking, verlamming, chronische reuma en migraine.²⁰ Vele van de ziektes waren onzichtbaar, zoals migraine of een darmontsteking. Anderen waren dan weer wel zichtbaar, zoals een wit gezwel op de dij. Mevrouw Capelle stond echter bekend als een overtuigde spiritist, wat deze veelzijdigheid aan genezen ziektes kan verklaren. Spiritisten konden het zich namelijk niet veroorloven om te zeggen dat ‘hun’ genezende mediums én dokter-geesten machteloos waren bij bepaalde ziektes, want dat zou indirect ook hun leer in twijfel trekken.

De conditie waarin het lichaam van de magnetiseur zich bevond, was dan weer van een geheel andere orde. De zieke moest niet enkel vertrouwen op een onzichtbare kracht, maar ook op de kwaliteiten van de persoon die deze kracht dirigeerde. Om in staat te zijn de harmonie in het lichaam van de zieke te herstellen, moesten ook het eigen lichaam en de geest van de magnetiseur in harmonie zijn. Een harmonieuze geest werd daarbij gelijkgesteld met enkele goede karaktereigenschappen. Onder het motto ‘donnez gratuitement ce que vous avez reçu gratuite’²¹ moesten magnetiseurs onbaatzuchtige wezens zijn die hun kracht ten dienste stelden aan diegenen die het nodig hadden. Ze mochten geen vergoeding vragen voor hun diensten en een Brusselse groep stuurde zelfs regelmatig haar magnetiseurs de straat op om arme zieken te verzorgen.²² Daarnaast vertaalde deze hoogstaande moraal zich in een goede lichamelijke gezondheid. De onzichtbare kracht van de genezer, die hij weliswaar uitte met zijn ‘goede’ handelingen, moest ook lichamen afleesbaar zijn.²³ Een goede magnetiseur moest in theorie aan bijna ascetische voorwaarden voldoen die zowel betrekking hadden op het lichaam als op de geest. Beschikken over een gezond lichaam was een primaire voorwaarde om te kunnen genezen. Daartoe moest de genezer zich een zo gezond mogelijke levensstijl aanmeten. Gezonde maaltijden, verfrissende baden bij warm weer en zich weerhouden van ‘sensuele verleidingen’ zouden een positieve invloed uitoefenen op de kwaliteit van het fluidum. Was het lichaam in slechte staat, dan zou ook het onzichtbare fluidum daar hinder van ondervinden.²⁴

20 ‘Guérisons obtenues par les médiums guérisseurs’, in: *Congrès Spirite* (Luik 1905) 81.

21 Vertaling: ‘Geef onbaatzuchtig wat je zelf als gift hebt gekregen.’

22 ‘Nos médiums guérisseurs’, *Le Messenger*, 15 juli 1908, 9–10; ‘Congrès Spirite à Bruxelles – 3e séance (26 septembre 1875)’, *Le Messenger*, 1 december 1875, 82–84.

23 Dit idee leek me in grote mate overeen te stemmen met de degeneratietheorieën die opmars maakten op het einde van de negentiende eeuw. Daarbij werd ook een sterk verband gelegd tussen een gezond lichaam en morele kwaliteiten van een persoon. Over degeneratie in België, zie J. Tollebeek (red.), *Degeneratie in België* (Leuven 2003).

24 ‘Nos médiums guérisseurs’, *Le Messenger*, 15 juli 1908, 9–10.

GENEZEND LEERSTICHT

ELECTRO-MAGNETIQUE

VAN BRUSSEL

GENEESKUNDIG BERICHT

Hydro-magnetische genezing of nieuwe toepassing van koud water, door magnetische vloeibaarheid, het vrijven der lichaamsgedeelten ter behandeling der langdurige ziekten en zelfs degene ongeneesbaar geschat.

Systeem van magnetische Stapel

en inpakking van vloeistoffen in lijfbanden en bijzondere zolen, enz.

Gebreveteerd en aangenomen in de nationale Tentoonstelling van 1880 en de algemeene Tentoonstelling van Antwerpen 1885.

Het namaaksel mijden en het fabriekmerk **L B** eischen, gestempeld op de gebreveteerde toestellen.

Om de raadgeving te vergemakkelijken en de zieken eene beschadelijke en dikwijls hinderlijke verplaatsing te sparen, heeft er besloten geweest dat het Instituut raadgevende zalen zoude instellen in de stad en in de provincie. — Raadgevende zalen vastgesteld :

ANTWERPEN. — Hotel de l'Industrie, bij Teughels, Pelikaanstraat, 6, recht over den uitgang der statie, de Zaterdag van 2 tot 6 uren (*bijzonderen ingang*).

HERNE. (bij Edingen.) — Bij M. D'Hoerane-Debollier, schrijnwerker en herbergier, Kasseide van Geeraerdsbergen, alle dijnstdagen van 2 tot 7 uren s'avonds.

BRUSSEL. — In het Instituut van het Genezend Leersticht Electro-magnetique, Navexstraat, 19, alle donder- en zondagen van 10 tot 4 uren.

MEN RAAD ZICH TEN WOONSTE EN HANDELD PER BRIEFWISSELING.

Voor alle inlichtingen, schrijven of zich bewenden bij den directeur van het genezend electro-magnetisch Instituut van Brussel, Navexstraat, 19, Schaerbeek bij Brussel.

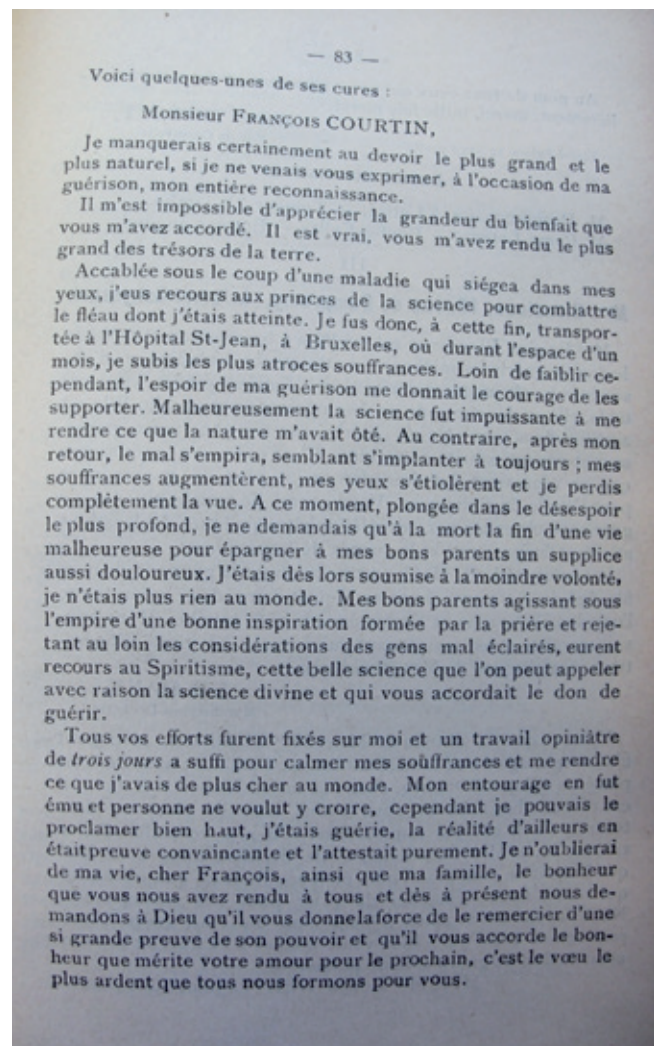
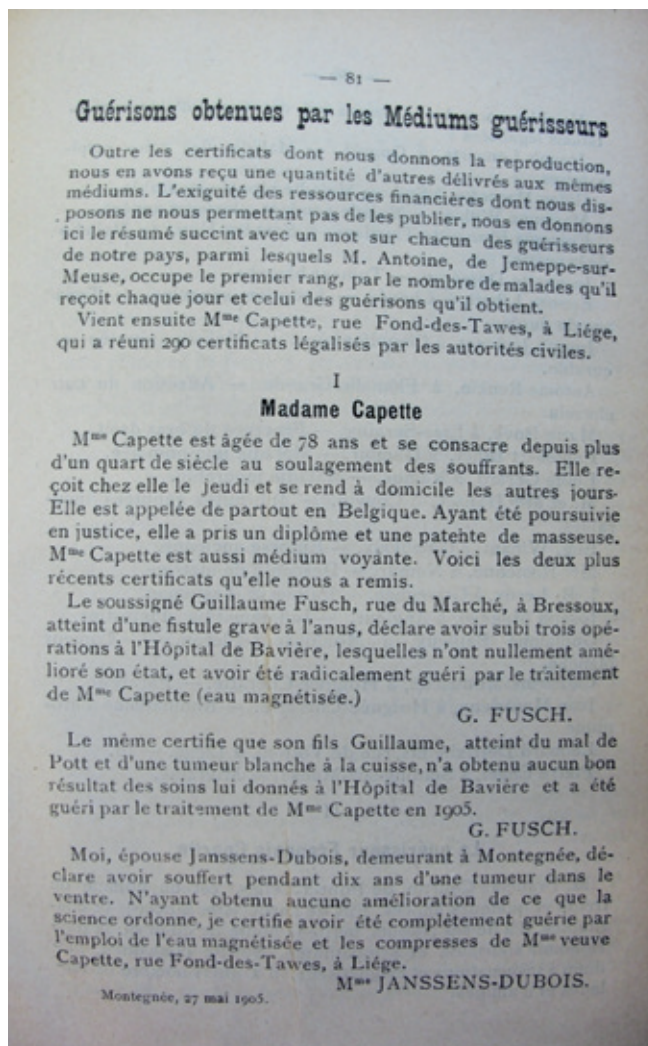
M. de professor Boëns, die zich sedert lang vermaard gemaakt heeft door zijne genezend Hydro-magnetische handeling, doet in al de raadgevende zalen, behoorende aan het Instituut, de toepassing van zijn systeem onder de verklaarde beleiding der kunstende mannen.

Ziehier eenige genezingen, die onder duizend andere genomen, allen zoo wonderlijk bewijzen klaarblijkelijk de werkdadigheid van het hoogvereffend systeem.

Lida Vanmense, te Herne, bij Edingen. LAMHEID EENER BEEN en VERSTIJVING DER KNIE, wanhopigen staat ten gevolge van rhumatisme. — Sedert 4 maanden ter behandeling in het Instituut; bijna volkomen genezen.

M. Normand, grondeigenaar te Fourmies (Frankrijk), tegen de statie. LANGDURIGE RHUMATISME, de beweging van armen en beenen verloren. — Spoedige en volkomene genezing.

Dit reclameblaadje prees een elektromagnetisch apparaat aan van Léopold Boëns. Ook de Franstalige versie deed de ronde. Opmerkelijk is dat er steeds werd vermeld welke kwalen werden verlicht, vaak met naam en toenaam. Daaruit blijkt dat vooral reuma, maar ook andere aandoeningen door Boëns werden behandeld. (RAB, Inventaire, nr. 750: Proces tegen Léopold Boëns. Veroordeeld vanwege het illegaal uitoefenen van de geneeskunde in 1885: reclameblaadje voor zijn activiteiten.)

Na de invoering van de wet die het gebruik van hypnose aan banden legde, begonnen spiritisten ook zelf attesten uit te vaardigen. Dit attest uit 1905 erkende de capaciteiten van de desbetreffende genezer. Verscheidene redenen konden aan de basis liggen van deze strategie. Ofwel kopieerden ze het officiële beleid om zichzelf een officieel karakter aan te meten, ofwel eiste de ziekte toch enige kwalificaties van de genezer waartoe hij zich wendde. (Koninklijke Bibliotheek België, *Congrès spirite. Liège, 11 et 12 juin 1905. Compte rendu*, 'Guérisons obtenus par les Medioms guérisseurs', 122 p.; In-8°, Luik: drukkerij V. Carpentier, 1905, 81.)

'Le magnétiseur transmet, infuse son fluide. Pour le donner régénérateur, il faut se bien porter et se trouver dans son état normal.'²⁵ Tijdens het genezingsproces was de zwaarste taak weggelegd voor de magnetiseur, die actief aan de slag moest gaan met het fluïdum. Deze moest zich dan ook goed voorbereiden op de genezing, zowel lichamelijk als geestelijk. In de *Guide Pratique* werd de magnetiseur haarfijn uitgelegd hoe hij zich moest voorbereiden op de confrontatie met de zieke. In de eerste plaats moest hij vertrouwen hebben in de geesten en bidden. Naast deze geestelijke voorbereiding, volgden heel wat lichamelijke handelingen om het lichaam voor te bereiden op de overdracht van het fluïdum. De magnetiseur moest matig zijn met voedsel en drank enkele uren voor hij aan de genezing zou beginnen, anders zou het lichaam de werking van het fluïdum verstoren. Ook alcohol was uit den boze. Het lichaam functioneerde als instrument om het fluïdum over te dragen, waardoor het in perfecte staat moest zijn.²⁶

25 Vertaling: 'De magnetiseur moet zijn fluïdum overstralen. Daartoe is het noodzakelijk dat zijn lichaam in een goede, gezonde staat is.' 'Tribune du Magnétisme', *Le Moniteur Spirite et Magnétique*, 15 mei 1897, 219.

26 *Guide pratique*, 3-4, 21-22.

Onbegrensd? Strakkere wetten, een ander lichaam

Tegen het einde van de negentiende eeuw gaf de verstrakkende juridische context, een logisch gevolg van het medicaliseringsproces, nieuwe impulsen aan het magnetisme. Hoewel de zieke zelf niet direct mee in dit verhaal stapte, poogden artsen via wetten de irreguliere geneeskunde strakker te beteugelen, waardoor ook het magnetisme zich moest plooiën naar de nieuwe juridische condities. Bijgevolg evolueerde ook de perceptie en het gebruik van het lichaam in het magnetische procedé.²⁷

Hoewel een zekere vorm van officiële geneeskunde altijd heeft bestaan, kreeg die pas een echt wettelijk kader met de in de Franse tijd ingestelde wet betreffende de 'onwettige uitoefening van de geneeskunde' uit 1803. Deze wet viseerde iedereen die geen opleiding aan een erkende instelling had gevolgd.²⁸ Ze werd vervangen door de wet van 12 maart 1818, ingesteld onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815–1830), waarin werd vastgelegd wie de geneeskunde mocht uitoefenen en wie niet. Volgens deze wet beoefende een persoon illegaal de geneeskunde wanneer hij niet was opgeleid aan een erkende instelling, maar niettemin zieken bezocht en onderzocht, hen behandelingen of medicijnen voorschreef en toelichtte hoe ze te gebruiken, of als hij de titel van 'dokter' aannam.²⁹ Deze wet vormde gedurende de hele negentiende eeuw dé basis waarop irreguliere genezers – als ze voor het gerecht verschenen – werden veroordeeld.³⁰ Zo viel in Boëns' ondervraging op dat het gerecht vooral in zeer strikte zin peilde op welke manier hij de wet had overtreden. De nadruk lag op de vraag of Boëns zijn voorschriften zelf schreef of dit liet doen door een vergezellende dokter en hij een doktershonorarium vroeg. Niet de praktijk zelf stond centraal in het proces, maar de vraag of hij zich de privileges en kenmerken van een reguliere dokter toe-eigende.³¹

Tegen het einde van de negentiende eeuw verstrakte het wettelijke kader. In de late jaren 1880 waren enkele roemruchtige processen rond hypnose de aanleiding tot een nieuwe wet rond de vrije uitoefening van hypnose, het stiefbroertje van het magnetisme.³² Daar de wet van 1892 *in se* ging over hypnose, en niet magnetisme, poogden spiritisten vaak de verschillen tussen beide uit te klaren. Hypnose werd dan ook vaak voorgesteld als magnetisme in een nieuw jasje. Spiritisten behielden echter een voorkeur voor het magnetisme. Hypnose was immers ontdaan van haar magische karakter door het fluidum te vervangen door het begrip suggestie. Bijgevolg aardde hypnose beter in de medische wereld, terwijl magnetisme het stokpaardje van de spiritisten bleef.³³

De invoering van de wet was een hele klap voor het irreguliere veld. Alle lekenmagnetiseurs – en dat waren ze quasi allemaal – werden door deze wet gevisieerd. Ook genezende spiritistische mediums die zich van de magnetische methode bedienden, vielen onder deze noemer. Karel Velle interpreteerde de ingang van deze wet in 1892 als de vervollediging van de medicalisering en het hoogtepunt van het artsenmonopolie.³⁴ Spiritisten voelden zich dan ook danig in de hoek gedreven en zouden het niet nalaten om te reageren op de wet. Zo hekelde *Le Moniteur* het artsenmonopolie dat 'hun' geneesmethode in het illegale domein dumppte.

Dit had ook gevolgen voor het gebruik van het lichaam. De magnetiseur distantieerde zich meer en meer van zijn rol als actieve actor in het magnetische procedé. Waar eerst werd gesproken over de magnetiseurs *fluide personnel*, lag in latere spiritistische bronnen de nadruk op een onzichtbare geest die *le fluide spirituel* liet doorstromen via de handen van het genezend medium.³⁵ Het lichaam van de magnetiseur was slechts een passief instrument omdat de

27 Carl Havelange stelde wel dat de meeste alternatieve geneeswijzen zich aanpasten aan de veranderende (juridische) context, en bestempelde dit fenomeen als de *contre-institutionalisation*. Zie C. Havelange, *Les figures de la guérison (XVIIIe – XIXe siècles). Une histoire sociale et culturelle des professions médicales au pays de Liège* (Luik 1990) 232–233.

28 Voor een overzicht hoe de wet er kwam en welke veranderingen dit inhield voor de medici, zie Havelange, *Les figures de la guérison*, 198–206.

29 F. Paulussen, *Hypnose: kwakzalverij of geneeskunde? De maatschappelijke toelaatbaarheid van hypnose in België (1880–1914)* (Leuven 2001) 38–39.

30 De processen die ik bestudeerde in verband met 'magnetisme' handelden over het illegaal uitoefenen van de geneeskunde en beriepen zich in alle gevallen op deze wet.

31 RAB, *Inventaire*, nr. 750: Procès-verbal nr 9921.

32 Paulussen, *Hypnose: kwakzalverij of geneeskunde?*, 133–156.

33 'Magnétisme et hypnotisme', *Le Messenger*, 15 juni 1892, 189. Een goed standaardwerk over hypnose is A. Gauld, *A history of hypnotism* (Cambridge 1992). Voor de hetze rond hypnose in België, zie Paulussen, *Hypnose: kwakzalverij of geneeskunde?* en K. Velle, 'Geneesheren in de ban van hypnose (1880–1900)', *Oostvlaamse Zanten*, 62 (1990) 51–64.

34 K. Velle, *Arts, geneeskunde en samenleving: medicalisering in België in de 19de en de 20ste eeuw* (Gent 1988) 942.

35 Ik hanteer hier bewust enkel de term *magnetiseur* hoewel ik eveneens doel op *médium guérisseur*. Voor de zieke zelf waren deze begrippen namelijk sterk inwisselbaar, of zelfs te combineren. In de door zieken opgestuurde certificaten werd onder meer gesproken over *le guérisseur, la guérisseuse, médium par le magnétisme, les soins spirituels of médium magnétiseur*. *Congrès Spirite tenu à Liège*, 81–91.

nadruk sterker op het geestelijke aspect van de genezing kwam te liggen. Een mogelijke verklaring is dat bij spiritisten zowel lichaam als geest een grote rol speelden. Een andere verklaring is dat de gerechtelijke wereld de grenzen scherper afbakende en magnetiseurs bij voorbaat de verantwoordelijkheid afschoven op een onzichtbare geest, om zo aan een mogelijke veroordeling te ontsnappen.

Toen de beruchte alternatieve genezer Drieske Nijpers in 1852 voor de rechtbank verklaarde dat hij de zieke lichaamsdelen slechts aanraakte en bestreek met de blote handen, zonder geneesmiddelen voor te schrijven, volstond dit voor de rechter om hem vrij te spreken.³⁶ Na 1892 bevonden de meeste genezers zich op gladder ijs. Zo werd mevrouw Capelle wél veroordeeld: 'Le Cour décidant que toute personne non diplômée faisant des "passes" sur les parties malades exerce l'art de guérir'.³⁷ In tegenstelling tot de rechtszaak van Drieske Nijpers, waar de rechter oordeelde dat handelingen die voorkwamen uit een goddelijke kracht nu eenmaal niet te veroordelen waren, zag de wetgever tegen het einde van de negentiende eeuw steeds minder door de vingers.

36 P. Doffijn, *Kwakzalverij en onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst: een historisch en een medico-legale benadering van de praktijken van Drieske Nijpers*, uit *Sint-Gillis-Waas (1826–1853)* (Gent 1990) 61.

37 Vertaling: 'Het Hof oordeelt dat iedere niet-erkende genezer die *passes* uitvoert, de geneeskunde beoefent'. 'L'école du magnétisme fluïdique en justice', *Le Messenger*, 15 maart 1895, 143.

Conclusie

Het lichaam speelde een grote rol in de geschiedenis van het magnetisme. Voor de spiritisten diende het als tastbaar bewijs en zelfs als propaganda om zieken te lokken en zo te overtuigen van spiritistische waarheden. Zieken zelf voelden veel affiniteit met deze schijnbare magische genezingen die aansloten bij hun wereldbeeld. Ingezoomd op het magnetische procedé blijkt dat er twee tegengestelde lichamen aan bod kwamen, dat van de zieke en de genezer. Vooral het lichaam van de magnetiseur moest in perfecte staat zijn, omdat het diende als medium om het fluïdum over te stralen. Maar naarmate het wettelijke kader verstrakte rond 1892 deden magnetiseurs meer en meer afstand van hun lichaam als actieve actor, in de hoop zo aan een mogelijke veroordeling te ontsnappen. Van een actief iets evolueerde het lichaam naar een passief instrument.

Voor wie zelf aan de slag wil

Magnetisme was slechts één van de vele alternatieven waarop een zieke beroep kon doen. De zoektocht naar bronmateriaal rond alternatieve geneeswijzen kan dan ook tweevoudig worden aangepakt. Ten eerste is het, gezien de voortschrijdende medicalisering aan het einde van de negentiende eeuw, interessant om te kijken naar confrontaties met artsen en de staat. Daarom primeren vooral gerechtelijke dossiers als interessant bronmateriaal. Het grote nadeel is dat er moeilijk te voorspellen valt welke stukken in een dossier zijn opgenomen. Vaak speelt geluk een grote rol, bijvoorbeeld wanneer er reclamefolders van de genezer in kwestie of lezersbrieven in het dossier zijn opgenomen. Ook persoonlijke archieven van (dorps)dokters, die zich niet al te lovend uitspraken over hun concurrenten, kunnen nieuwe inzichten bieden. Ten tweede is er de invalshoek van de alternatieve genezers en hun cliënteel. Spijtig genoeg laten zij niet zo een duidelijk traceerbaar spoor – en bijgevolg bronmateriaal – achter. Magnetisme vormde een uitzondering omdat spiritisten veelvuldig berichtten over 'hun' geneeswijze. Los van het apologetische laagje valt er uit hun tijdschriften wel wat info te halen over hun benadering en gebruik van het lichaam. Als de alternatieve genezer een zekere beruchtheid genoot, liet hij of zij ook wel sporen na in seriële berichtgeving, zoals kranten. Een analyse van bijvoorbeeld lezersbrieven of ervaringen van genezers en hun cliënteel waarover werd bericht in (lokale) kranten is tevens een interessante piste om te onderzoeken. De kunst is daarbij om het bronmateriaal te analyseren vanuit een afgebakende onderzoeksvraag, om zo tot een coherent verhaal te komen waarin verschillende brontypes een plaats vinden. Ook kunnen lokale casestudies met een volksgeneeskundige inslag over plaatselijke beroemde genezers een schat aan informatie blootleggen, waarbij een nog grotere wereld van ziekte en genezing kan worden verkend.

Bronnen

- Bulletin Officiel du Bureau International du Spiritisme*, 1911. (Bewaarplaats: Koninklijke Bibliotheek België).
- Le Messenger*, Luik, 1872–1914. (Bewaarplaats: Koninklijke Bibliotheek België)
- Le Moniteur Spirite et Magnétique*, Brussel, 1891–1898. (Bewaarplaats: Koninklijke Bibliotheek België).
- Guide pratique du médium guérisseur*, Luik, 1873. (Bewaarplaats: Centrale Universiteitsbibliotheek Leuven).
- Algemeen Rijksarchief Brussel (verder RAB), *Inventaire des dossiers du tribunal correctionnel de Bruxelles, première série* (verder *Inventaire*), nr. 702: Proces tegen Gérard Schmidt, die zich uitgeeft voor magnetiseur. Veroordeeld vanwege het illegaal uitoefenen van de geneeskunde in 1868.
- RAB, *Inventaire*, nr. 750: Proces tegen Léopold Boëns. Veroordeeld vanwege het illegaal uitoefenen van de geneeskunde in 1885.

Beredeneerde bibliografie

Enkele standaardwerken over de geschiedenis van het magnetisme en hypnose zijn J. Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770–1830* (Nijmegen 2001), A. Gauld, *A history of hypnotism* (Cambridge 1992) en B. Méheust, *Somnambulisme et médiumnité (1784–1930) – Tome 1 – Le défi du magnétisme animal* (Le Plessis-Robinson 1999). Voor België bieden de volgende meesterproeven interessante insteken: T. Seyssens, *Le Propagateur – Dierlijk magnetisme in België in de 19de eeuw* (Gent 2009) en F. Paulussen, *Hypnose: kwakzalverij of geneeskunde? De maatschappelijke toelaatbaarheid van hypnose in België (1880–1914)* (Leuven 2001).

In België publiceerde vooral Karel Velle over de medicalisering: K. Velle, *De nieuwe biechtvaders – de sociale geschiedenis van de arts in België* (Leuven 1991); K. Velle, 'Geneesheren in de ban van hypnose (1880–1900)', *Oostvlaamse Zanten*, 62 (1990) 51–54; K. Velle, *Arts, geneeskunde en samenleving: medicalisering in België in de 19de en de 20ste eeuw* (Gent 1988). Daarnaast werkte ook Carl Havelange zijn ideeën rond een contra-institutionalisatie uit, waarmee hij stelde dat irreguliere geneeskunde zich altijd aanpast naar de nieuwe condities. Zie C. Havelange, *Les figures de la guérison (XVIIIe – XIXe siècles). Une histoire sociale et culturelle des professions médicales au pays de Liège* (Luik 1990).

Enkele Nederlandse historici werkten het idee van een 'medische markt' uit, om zo de vaak vergeten alternatieve vormen van geneeskunde mee in het historisch onderzoek te betrekken. Zie W. de Blécourt, F. Huisman en H. van Der Velden, 'De medische markt in Nederland, 1850–1950', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 25 (1999) 361–382 en F. Huisman, 'Shaping the medical market: On the construction of quackery and folk medicine in Dutch historiography', *Medical History*, 43 (1999) 359–375.

De daarbij aansluitende patiëntengeschiedenis heeft haar wortels in de visie van Roy Porter. Zie R. Porter, 'The patient's view: Doing medical history from below', *Theory and Society*, 14 (1985) 175–198. Een ander uitstekend werk is dat van F.J. Meijman en S. Snelders, *De mondige patiënt – Historische kijk op een mythe* (Amsterdam 2009).

Een recentere theoretische invalshoek komt vanuit de performatieve geschiedschrijving. Zie P. Burke, 'Performing history: The importance of occasions', *Rethinking History*, 9 (2005) 35–52. De weerlegging van een rechtlijnige medicalisering door te stellen dat magische begrippen vaak doorleven, valt terug te vinden in H. De Waardt, 'Het taaie voortleven der demonen – De onttovering van de geneeskunde als impuls voor irreguliere geneeswijzen' in: A. Kluveld e.a. (reds.), *Genezen – Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra* (Amsterdam 2005) 139–148; W.J. Hanegraaff, 'How magic survived the disenchantment of the world', *Religion*, 33 (2003) 357–380; L. Oja, 'Responses to witchcraft in late seventeenth- and eighteenth-century Sweden – The superstitious other', in: W. de Blécourt en O. Davies (reds.), *Beyond the witch trials – Witchcraft and magic in Enlightenment Europe* (Manchester en New York 2004) 69–80; S. Lachapelle, 'Science on stage: Amusing physics and scientific wonder at the nineteenth-century French theatre', *History of Science*, 47 (2009) 297–315 en M. Ramsey, 'Magical healing, witchcraft and elite discourse in eighteenth- and nineteenth-century France', in: M. Gijswijt-Hofstra, H. Marland en H. De Waardt (reds.), *Illness and healing alternatives in Western Europe. Studies in the social history of medicine* (New York 1997) 14–37.

De link tussen spiritisme (en andere occulte bewegingen) en magnetisme werd reeds aangestipt in A.H. Van Baal, 'Spiritisme: geloof in geneezing? Het Amsterdamse genootschap Veritas (1869–1900)', in: A. Kluveld e.a. (reds.), *Genezen – Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra* (Amsterdam 2005) 163–173; D. Draaisma, 'Geneezing van gene

zijde: het spiritisme als medische tegenbeweging', *Spiegel der Letteren*, 42 (2000) 116–133; N. Edelman, 'Un savoir occulté ou pourquoi le magnétisme animal ne fut-il pas pensé "comme une branche très curieuse de psychologie et d'histoire naturelle"?', *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 38 (2009) 115–132 en S. Lachapelle, *Investigating the supernatural – From spiritism and occultism to psychical research and metapsychics in France 1853–1931* (Baltimore 2011).

Biografie

Marijke De Sadeleer (1991) studeerde in 2013 af als Master in de Geschiedenis aan de KU Leuven. Haar meesterproef, die onder supervisie stond van dr. Tine Van Osselaer en prof. Dr. Kaat Wils, handelde over de redenen waarom zieken opteerden voor een magnetische behandeling in het negentiende-eeuwse België. Momenteel is ze actief in het secundair onderwijs als leerkracht geschiedenis, gedrag- en cultuurwetenschappen. Verdere interessegebieden zijn gender-geschiedenis, ecologische geschiedenis en sociale geschiedenis van de geneeskunde. (marijke.desadeleer@gmail.com)

JANE FONDA'S WORKOUT RECORD

Featuring the music of:

The Jacksons

REO Speedwagon

Brothers Johnson

With instructions by Jane Fonda.

Linda Clifford

Billy Ocean

William Ackerman

Sport in beweging

Wisselende visies op sport en lichaam

Bregt Brosens

'If you have a body, you're an athlete'.¹ Deze quote van Bill Bowerman, één van de medeoprichters van Nike Inc., omschrijft wonderwel de hedendaagse verhouding tussen sport en lichaam. Omdat 'sport' vandaag de dag zo'n ruim begrip is en aangezien ieder van ons beschikt over een lichaam, kan iedereen die beweegt als atleet worden bestempeld. Dat er ooit anders werd gedacht over de relatie tussen sport en lichaam is evident. Elk lichaam situeert zich immers niet buiten maar juist binnen een specifieke cultuur. Elke invulling van begrippen als 'sport' en 'lichaam' is dan ook onderhevig aan bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Vertrekkend vanuit de rijke collectie van het Sportimonium zullen we in dit artikel die wisselende visies trachten te schetsen vanuit een historisch-cultureel perspectief.² Aan de hand van een tiental objecten die elk iets vertellen over de relatie sport en lichaam duiden we de belangrijkste ontwikkelingen aan. Daarbij willen we de lokale historicus enkele handvaten en invalshoeken aanreiken die toelaten om zelf aan de slag te gaan met het sporterfgoed van de eigen stad of gemeente.

Een gezonde geest in een gezond lichaam

Bezig zijn met het eigen lichaam is een activiteit van alle tijden en culturen. De vroegste sporen van lichaamscultuur – de zorg voor het eigen lichaam – vinden we terug bij de oude Grieken die veel belang hechtten aan de ontwikkeling van een atletisch lichaam.³ Reeds vanaf hun veertiende levensjaar trokken Griekse jongelui dagelijks naar het *gymnasion* waar ze naakt (*gymnos*) en van kop tot teen bedekt onder een laag olie hun lichaam traiden. "Je zal je glanzend en vol bloei oefenen in het gymnasium (...), dan krijg je voorgoed een glanzende borst, de huid gezond, de schouders fors, de bips mooi en rond (...)", schreef de Griekse dichter Aristophanes al in de vierde eeuw voor het begin van onze jaartelling.⁴ In de Romeinse tijd dienden de gymnasia echter plaats te ruimen voor de *thermae* of badhuizen.⁵ Anders dan in de gymnasia, waar het lichaam vooral werd getraind en gehard, stond hier het lichamelijk genot centraal. Toch bleef er nog eeuwen een 'gymnische subcultuur' bestaan. Het was nu eenmaal 'bon ton' om Grieks te spreken en Grieks te bewegen. In de katholieke middeleeuwen werd het lichaam echter taboe verklaard en moesten ook de badhuizen hun deuren sluiten.

Pas in de negentiende eeuw ontstond er opnieuw een toenemende belangstelling voor het lichaam. Onder invloed van het moderne Verlichtingsdenken en de industriële revolutie heerste er een alomtegenwoordig geloof in de maakbaarheid van de mens en dus het menselijke lichaam. Men zag het lichaam als een machine. Met de herontdekking van het lichaam beleefde ook de sport in de negentiende eeuw een enorme opwaardering. Via de sport is het menselijk lichaam immers volledig maakbaar.

1 Deze woorden van Bill Bowerman maken vandaag deel uit van Nike's *mission statement*, te lezen op de officiële website van het bedrijf: www.nike.com.

2 Het Sportimonium vzw, gelegen te Hofstade, is het museum van de sport en de bewegingscultuur. Als museum stelt het zich tot doel om het sporterfgoed van België te verzamelen, te bewaren, te bestuderen en te ontsluiten via permanente en tijdelijke tentoonstellingen. Het Sportimonium is naast een museum ook een expertisecentrum inzake het sportverleden van België. Het wil een forum vormen waar de sport- en erfgoedwereld elkaar kunnen ontmoeten.

3 Deze paragraaf is gebaseerd op het themanummer 'Sport en Lichaamscultuur' van het (voormalige) tijdschrift *Sportimonium* (2005). Vooral uit het artikel 'In Vorm!' werd veel informatie geput: C. Schwartz, 'In Vorm! Het Fitnesscomplex vroeger en nu', *Sport en Lichaamscultuur* (themanummer *Sportimonium*) (2005), 61–64.

4 Aristophanes, *Wolken*, vv. 1002-1013, geciteerd in: D. Vanhove, 'Het Gymnasion', in: D. Vanhove (red.), *Sport in Hellas. Van Spel tot Competitie* (Gent 1992) 57–77.

5 Schwartz, 'In Vorm!', 61–64.

De eerste sporen van georganiseerde sport (ook in België) leiden naar het begin van de negentiende eeuw, en meer in het bijzonder naar de gymnastiek. Om het evenwicht tussen de geestelijke en lichamelijke vorming te herstellen, ontwikkelden de filantropijnen, een groep Duitse pedagogen, rond 1800 een bewegingssysteem dat ze 'gymnastiek' noemden en dat bestond uit lichaams-oefeningen die aansloten bij dagelijkse bewegingen zoals springen, balanceren en klimmen.⁶ Aangezien de opkomst van de gymnastiek samenviel met de

De eerste sporen van georganiseerde sport (ook in België) leiden naar het begin van de negentiende eeuw, en meer in het bijzonder naar de gymnastiek

industrialisatie ontkwam ook zij niet aan de mechanisatietrend die in de negentiende eeuw woedde. Voor de uitvoering van die oefeningen werden toestellen ontwikkeld zoals klimladders, klimtouwen of evenwichtsbalken. Afhankelijk van de interpretatie en de doelstellingen, evolueerde de gymnastiek van de filantropijnen tot verschillende gymnastiekmethodes. In België volgde men vooral de Duitse en de Zweedse methode.

6 C. Schwartz, 'Sporten en Sporters', in: W. De Bondt e.a. (reds.), *Sportimonium. Stilstaan bij beweging* (bijdrage Openbaar Kunstbezit Vlaanderen) (Antwerpen 2007) 10–23.

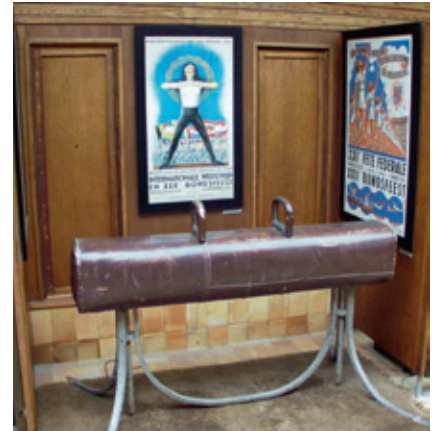

Zweedse banken (collectie Sportimonium).

Veel scholen gaven de voorkeur aan de Zweedse gymnastiekmethode. Deze methode, vooral bekend door de Zweedse wandrekken en banken die nog steeds gebruikt worden en ook in het Sportimonium te bezichtigen zijn, was hoofdzakelijk gericht op het bekomen van een mooie houding en een goede gezondheid. Ze omvatte strakke houdingsoefeningen die men zonder of met een beperkt aantal toestellen kon uitvoeren. De Duitse methode daarentegen,

bij ons beter bekend als 'turnen', oefende in hoofdzaak kracht en behendigheid aan speciaal daarvoor ontworpen toestellen. In de permanente collectie van het Sportimonium prijkt een Happels turnpaard, waarschijnlijk het laatste op Belgische bodem, dat nog werd gebruikt tijdens de eerste internationale turnkampioenschappen in 1903 te Antwerpen. Het werd in 1874 ontworpen door Jacob Happel (Mainz 1833 – Antwerpen 1916), één van de invloedrijkste turnpioniers in ons land. Deze uit Duitsland afkomstige turnexpert beschouwde het oefenen aan toestellen als onontbeerlijk voor de harmonische ontwikkeling van het gehele lichaam, vooral om de eenzijdigheid van de dagdagelijkse houdingen en bewegingen tegen te gaan.⁷ In 1865 kwam Happel aan het hoofd van de eerste Belgische turnvereniging, 'la Société de Gymnastique et d'Armes d'Anvers' (1839) te staan en startte hij met de publicatie van het eerste Belgische turntijdschrift 'Le Gymnaste belge', dat het officiële orgaan werd van de pas opgerichte Fédération belge de Gymnastique / Belgische Koninklijke Turnbond (1865). Het archief en de uitgebreide bibliotheek van deze sportfederatie, de oudste van België, worden bewaard in het documentatiecentrum van het Sportimonium. Behalve boeken omvat ze een rijke verzameling aan tijdschriften. Het Duitse turnen kende immers zo'n grote aanhang dat overal te lande lokale turnkringen het licht zagen die, onder invloed van de verzuiling, bovendien vaak politiek gekleurd waren. Tijdschriften bevatten dan ook niet alleen een schat aan informatie over de geschiedenis van een club, maar vormen eveneens een bril waardoor naar de (politieke) geschiedenis van een stad of gemeente kan gekeken worden.

Behalve de gymzalen waar aan turnen of gymnastiek werd gedaan en die focusten op gezondheid, doken rond 1900 ook de eerste 'écoles de culture physique' en dito tijdschriften op, waar de schoonheid van het lichaam op de eerste plaats kwam. In deze 'écoles' nam de esthetische vorming van het lichaam een bijzondere plaats in.⁸ Om het ideale lijf te modelleren, grepen de zogenaamde culturisten terug naar beelden uit de Griekse Oudheid en

Happels turnpaard, ca. 1900 (collectie Sportimonium).

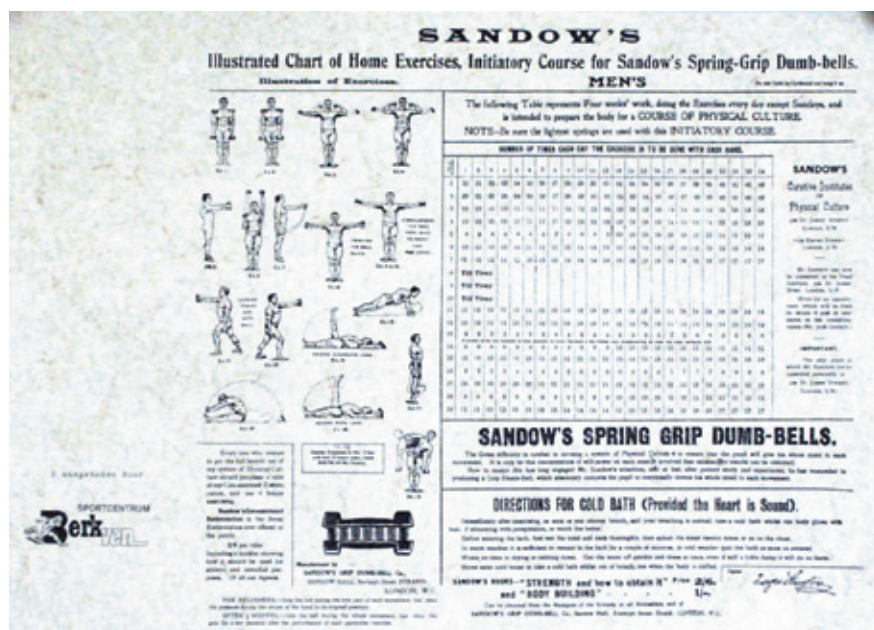
7 P. Delheye, 'Happels turnpaard gestald in het Sportimonium', in: W. De Bondt e.a. (reds.), *Sportimonium. Stilstaan bij beweging* (bijdrage Openbaar Kunstbezit Vlaanderen) (Antwerpen 2007), 19.

8 Schwartz, 'In Vorm!', 61–64.

Trektoestel développeur olympic, jaren 1950 (collectie Sportimonium).

ontwikkelden ze een methode met halters en allerhande rek-, trek-, hang- en spantoestellen, zoals de 'développeur olympic'. Met dit fitnessapparaat, dat men bijvoorbeeld aan het ene uiteinde aan de deurstijl kon vastmaken, zou men binnen de kortste tijd het uitzicht van een olympische atleet krijgen. In de 'écoles de culture physique' waren twee trainingssystemen van kracht. Sommigen propageerden de Engelse Sandow-methode, die focuste op een groot spiervolume en daardoor beschouwd kan worden als de voorloper van het bodybuilden. Anderen propageerden de Franse Desbonnet-methode, die het motto 'santé=beauté' huldigde en veeleer gericht was op een harmonische vorming van het lichaam. De methode Desbonnet ging ervan uit dat een gespierd en afgetraind lijf de weerspiegeling vormde van een gezond en fit lichaam.

Sandow's 'Illustrated Chart of Home Exercises' (collectie Sportimonium).

Ook in België kreeg het culturisme snel voet aan de grond. Reeds in het interbellum werden er 'écoles' opgericht te Brussel, Luik, Gent en Oostende, al expandeerde het culturisme in België pas echt na de Tweede Wereldoorlog.⁹ In 1946 richtten pioniers als Georges Dardenne (1922–2011) en Prosper Craeye (?) 'Le Mouvement culturiste belge' op, die zich tot doel stelde om de hele natie sterk te maken. Om hun ideeën en methoden ruim te verspreiden, gaven de culturisten diverse tijdschriften uit met veelzeggende titels als 'Apollon' en 'Muscles'.

In de tweede helft van de twintigste eeuw werd bewegen in functie van gezondheid steeds belangrijker.¹⁰ De vaststelling dat de conditie van de mens verminderde en dat bewegingsarmoede mee aan de basis ligt van hart- en vaatziekten, osteoporose en stress, deed in de jaren zeventig de alarmbel luiden. In de overtuiging dat rust roest en dat sport gezond maakt, nam ook de overheid initiatieven om zoveel mogelijk mensen in beweging te krijgen. Eén hiervan was de realisatie van fit-o-meterparcours door het toen pas opgerichte Bloso (weldra Sport Vlaanderen).¹¹ Met succes, want twintig jaar later bleken er in 192 Vlaamse gemeenten reeds een 308 fit-o-meters in gebruik te zijn.¹² Radio en televisie droegen ook hun steentje bij met gymnastiekprogramma's en bedrijven lanceerden 'pauzegymnastiek' in de

- 9 P. Delheye, "Pour devenir fort et le rester". Een interview met Georges Dardenne, toonbeeld van het culturisme in België, *Sport en Lichaamscultuur* (themanummer *Sportimonium*) (2005) 68–71.
- 10 C. Schwartz, 'Citius, altius, fortius. Wereldsterren, fitness en volkssporten', in: *Sportimonium. Stilstaan bij beweging* (bijdrage Openbaar Kunstbezit Vlaanderen) (Antwerpen 2007) 26–28.
- 11 Bloso werd opgericht in 1969, precies met het doel om via campagnes en projecten sportbeoefening en lichaamsbeweging onder de Vlaamse bevolking te promoten.
- 12 A. Van Lierde, A. Colpaert, J. Mahy, H. Mertens en H. Van der Aerschot, 'Sportpromotie in Vlaanderen (van 1970 tot 2006)', in: P. De Knop, J. Scheerder en H. Ponnet (reds.), *Sportbeleid in Vlaanderen, Volume I: Trends, visies, cases en cijfers* (Brussel 2006) 75–81.

Cover van het tijdschrift 'La Culture Physique' (collectie Sportimonium).

In de overtuiging dat rust roest en dat sport gezond maakt, nam ook de overheid initiatieven om zoveel mogelijk mensen in beweging te krijgen. Eén hiervan was de realisatie van fit-o-meterparcours door het toen pas opgerichte Bloso

B.L.O.S.O.
OEFENING 12

De romp voorwaarts buigen, terugkeren
en rugwaarts zakken en opnieuw oprichten

3x	5x	8x	12x
-----------	-----------	-----------	------------

2x HERHALEN - Rust: minimum 15"

OEFENING 13

Bloso fit-o-meter (collectie Sportimonium).

overtuiging dat een fitte werknemer beter werk aflevert.¹³ In het Sportimonium wordt een kleine collectie audiovisueel materiaal gaande van foto's tot lp's met bewegingsoefeningen voor in de huiskamer bewaard. Veel historisch onderzoek werd op dit terrein vooralsnog niet verricht. Nochtans moeten veel mensen met dergelijke initiatieven in contact zijn gekomen, want de inspanningen die de overheid zich vanaf 1970 heeft getroost, hebben hun vruchten zeker afgeworpen. Al was zelf sporten en gezond leven nog niet zo'n maatschappelijk thema als vandaag, geleidelijk hebben al deze initiatieven toch een zekere mate van bewustwording weten te genereren. Mensen sporten vandaag om verschillende redenen, maar de meest voorkomende verklaring is wel nog steeds om 'gezond te zijn'. Tegen het einde van de twintigste eeuw is sport dan ook geëvolueerd van een aanvaard tot een normatief gedrag.¹⁴

Pauzegymnastiek (collectie Sportimonium).

Sport voor allen!

Vanaf de jaren 1960 voltrok zich een ware democratisering van de sport.¹⁵ De invoering van de vijfdaagseweek, de stijgende levensstandaard en de vrouwenemancipatie droegen bij tot de onstuitbare culturele opwaardering van de sport. Was sport aan het begin van de twintigste eeuw nog uitsluitend een tijdverdrijf voor rijke heren, dan werd sport nu ook een populaire vrijetijdsbesteding van de gewone man. Lokale besturen zagen zich dan ook geconfronteerd met een stijgende vraag naar sportinfrastructuur en speelden hierop in.¹⁶ Vanaf het begin van de 'golden sixties' werden er op Vlaamse bodem dan ook in toenemende mate nieuwe sportaccommodaties opgericht. Eerst schoorvoetend in de steden, maar tegen het begin van de jaren 1970 culmineerden deze initiatieven in een ware bouwwoede van overdekte zwembaden ingericht door de lokale overheden. Een decennium later werd eenzelfde evolutie opgemerkt inzake de bouw van sporthallen. Tegelijkertijd werden er belangrijke inspanningen geleverd door de particuliere (sport)sector. In clubverband werden tal van kleinschalige, relatief gemakkelijk te bouwen sportvoorzieningen gerealiseerd, zoals voetbal- en tennisterreinen, clublokalen en specifieke sportlokalen. Dit alles onder invloed van een wijzigend en meer democratisch sportlandschap.

Dat (openbare) sportaccommodaties een interessante invalshoek kunnen vormen voor lokaal heemkundig onderzoek behoeft weinig betoog. Als lokaal

13 R. Thys, 'Turnen op radiogolven. Conditieoefeningen op de nationale radio (1930–1985)', *Sport en Lichaamscultuur* (themanummer *Sportimonium*) (2005) 65–66.

14 J. Scheerder en M. Van Bottenburg, 'Sport light. De opkomst van lichte organisaties in de sport', in: B. Pattyn en B. Raymaekers (reds.), *In gesprek met morgen. Lessen voor de eenentwintigste eeuw* (Leuven 2010) 89–120, daar 95; B. Vanreusel, *Sportdeelname en sociale verandering* (Rapporten van de Onderzoekseenheid SOCK 7) (Leuven 1987) 39–40.

15 Schwartz, 'Sporten en Sporters', 18–20.

16 M. Van Espen, 'Trends inzake sportinfrastructuur', in: P. De Knop, J. Scheerder en H. Ponnet (reds.), *Sportbeleid in Vlaanderen, Volume I: Trends, visies, cases en cijfers* (Brussel 2006) 127–131.

ingebodde plaatsen van verbodering verenigen ze op regelmatige basis dorps- of regiogenoten uit verschillende sociale lagen van de bevolking en hun verhalen op of langs het sportveld. Toch is er nog maar weinig onderzoek verricht naar de geschiedenis van deze bouwwerken, in hoofdzaak omdat een dergelijk onderzoek zeer tijds- en arbeidsintensief is. Heel wat interessante informatie hierover is te vinden in gemeentearchieven, al moet er ook gesnuffeld worden in de archieven van de verschillende clubs die van de betreffende accommodatie gebruik maakten en/of maken. Aangezien de archieven van deze laatste doorgaans minder goed ontsloten en toegankelijk zijn, is dit geen evidente klus. Dat is jammer want precies hun democratisch karakter maakt van deze plaatsen ideale spiegels waardoor naar het lokale verleden kan gekeken worden en waarmee het democratiseringsproces van de lokale bewegingscultuur geschetst kan worden.

Vanaf het begin van de 'golden sixties' werden er op Vlaamse bodem dan ook in toenemende mate nieuwe sportaccommodaties opgericht

In zijn beschrijving van het sportlandschap aan het einde van de twintigste eeuw noemt Crum dit fenomeen 'de versporting van de samenleving'.¹⁷ Binnen deze trend onderscheidt hij echter twee tegengestelde tendensen. Enerzijds is er volgens hem sprake van een tendens tot 'versporting van de sport'. Hiermee doelt Crum op de verdergaande institutionalisering en vercommercialisering van de sport zoals we die herkennen in internationale sportevenementen als de Olympische Spelen, de Wereldbeker Voetbal of de Davis Cup. Anderzijds erkent Crum de lijn van de 'ontsporting van de sport'.

Dit proces laat zich duidelijk van de eerste ontwikkelingslijn onderscheiden daar de ontsportingstrend zich afzet van de kenmerkende principes van de moderne sport zoals wedijver, objectiviteit, specialisatie en kwantificering.¹⁸ De ontsportingslijn dient dan ook in de eerste plaats geïnterpreteerd te worden als een reactie op de versportingstendens. De kritiek van de ontsportings- op de versportingslijn richtte zich voornamelijk op het prestatieprincipe van de topsport en was in feite de aanzet tot de democratisering van de sport, waaruit onder meer de 'Sport-voor-allen'-beweging ontstond.

Crum duidt echter nog een tweede belangrijke katalysator van deze ontsportingslijn aan, namelijk de postindustriële herontdekking van het lichaam en de postmateriële opwaardering van lichamelijkeheid.¹⁹ In een samenleving zonder samenhangend universeel model, is het eigen lichaam de enige tastbare en zichtbare zekerheid geworden.

'In onze cultuur lijkt de lichamelijkeheid welhaast in alle opzichten het volle pond te kunnen krijgen. (...) Ook in de bewegingscultuur doet deze verzinnelijking zich voor. In hoog tempo ontwikkelden en ontwikkelen zich nog steeds bewegingssubculturen, waarin niet (zoals in de prestatiegerichte sport) de disciplinering van het lichaam-instrument, maar de intensivering van de lustvolle lichaamservaring centraal staat'.²⁰

17 B.J. Crum, *Over Versporting van de Samenleving. Reflecties over Bewegings-culture Ontwikkelingen met het Oog op Sportbeleid* (Haarlem 1991).

18 Voor een beredeneerde definitie en kritische studie van de kenmerken van 'moderne' sport verwijzen we u graag door naar het toonaangevende werk van de Amerikaanse sporthistoricus Allen Guttman: A. Guttman, *From Ritual to Record: The Nature of Modern Sports* (New York 2004).

19 Crum, *Over Versporting*, 2.

20 Ibidem, 3.

De gangbare bewegingscultuur aan het einde van de twintigste eeuw berust niet langer op waarden als prestatie en concurrentie, maar gedijt op het ritme van de sensatie en het plezier.²¹ Via het leveren van fysieke inspanningen streeft de hedendaagse sporter de vervoering van het eigen lichaam na. De directe zintuigelijke genoegens staan voorop. Al vallend, glijdend en zwevend manifesteert het lichaam zich ten bate van ervaring, pret en lust. Dat verklaart de populariteit van (extreme) sporten als skaten, skiën, (kite)surfen, bergbeklimmen en diepzeeduiken. 'Glij sporten' die ook in de permanente collectie van het Sportimonium hun sporen hebben achtergelaten.²² Centraal bij dit snelheids-, val- of glij-plezier staat de kick: het plezier van de pure lichamelijke overstimulatie waarnaar de postmoderne, individuele sporter op zoek is. Voortaan geldt in de samenleving niet meer 'big is beautiful', maar 'quick is beautiful', waarbij collectief gestreefd wordt naar de individuele kick.

De gangbare bewegingscultuur aan het einde van de twintigste eeuw berust niet langer op waarden als prestatie en concurrentie, maar gedijt op het ritme van de sensatie en het plezier

Het eigen lichaam op één

In een samenleving zonder samenhangend universeel model is het eigen lichaam een belangrijke bron geworden van maatschappelijke erkenning en zelfrealisatie. Met de moderne opwaardering van de eigen lichamelijkeheid en het daaraan gebonden zelfverwerkelijgingsideaal wordt vanaf het einde van de twintigste eeuw een tendens ingezet naar een minder-gebonden-aan-sportdoen. Ook in de bewegingscultuur heerst een trend tot individualisering.

Nochtans is die tendens tot cocooning en inbolstering in het eigen lichaam verrassend voor de sport.²³ Sport heeft immers lang het best gedijd in een sfeer van corporatisme en collectiviteit. Sport stond in de eerste plaats voor 'samen op het veld' en 'met elkaar kampen', 'samen onder de douche' en daarna 'samen aan de toeg'. Het was met andere woorden de groepsactiviteit bij uitstek. Wie in het verleden wilde sporten, diende zich eerst aan te sluiten bij een lokale club. Gedurende de twintigste eeuw werden er her en der lokale sportverenigingen opgericht en dit voor de meest uiteenlopende sporttakken. Vandaag vormt elke stad of gemeente dan ook de thuisbasis van één of meerdere sportclub(s). Precies hun lokaal ingebedde karakter maakt dat de studie van de rijke geschiedenis van deze verenigingen kan helpen om de betekenis en het belang van sport binnen een lokale gemeenschap te vatten. Daarom gaf Roland Renson, professor emeritus sportgeschiedenis aan de KU Leuven, zijn studenten de opdracht een historisch werkstuk te schrijven over een sportclub bij hen in de buurt. Al deze werkstukken, ondertussen ruim drieduizend, worden zorgvuldig bewaard in het documentatiecentrum van het Sportimonium en bieden de lokale heemkundige een goede aanzet voor een onderzoek naar de geschiedenis van zijn/haar club.²⁴ Daarnaast is het aangewezen ook eens een

Affiche Bloso, 1978 (collectie Sportimonium).

- 21 L. Van Cauter, *Archeologie van de Kick. Over Moderne Ervaringshonger* (Nijmegen 2009).
- 22 De Franse sportsocioloog Alain Loret spreekt in zijn analyse van de veranderende bewegingscultuur van 'la génération glisse' of de 'glij-generatie'. Zie A. Loret, *Génération glisse dans l'eau, l'air, la neige...: La révolution du sport des 'années fun'* (Parijs 1995).
- 23 J. Scheerder en B. Vanreusel, "Sport" in beweging: de bewegingscultuur in een veranderende samenleving', in: P. De Knop, B. Vanreusel en J. Scheerder (reds.), *Sportsociologie: het spel en de spelers* (Maarssen 2006)35–61, daar 49–52.; J. Scheerder, 'Van Clubsport naar egosport? Vrijetijdssport in het kader van integratie-versus individualiseringsprocessen (deel 1 en 2)', *Tijdschrift voor Lichamelijke Opvoeding*, 204: 4 (2004) 4–11, 205:1 (2005) 5–9.
- 24 Aan de UGent loopt een vergelijkbaar initiatief. Ook de werkstukken die hieruit voortkomen zullen weldra in het documentatiecentrum van het Sportimonium ondergebracht worden en consulteerbaar zijn.

Affiche clubsport (collectie Sportimonium).

kijkje te nemen in de sportdatabank van Archiefbank Vlaanderen waarin verschillende private archieven van sportclubs worden beschreven.²⁵

Sinds de laatste eeuwwisseling blijkt de structuur van de georganiseerde sport echter meer en meer te evolueren naar een verzameling van onafhankelijke en ongebonden sporters. Zoals het collectivisme op alle niveaus van de sportbeoefening doorgedrongen was, zo groeit nu de individualisering in zowel de topsport als de recreatiesport.²⁶ Meer en meer wordt de gemeenschappelijke clubidentiteit opgegeven om uiting te kunnen geven aan een individuele, sportieve 'lijfstijl'. Sport is niet langer een gezamenlijke, maar een individuele activiteit, en wordt aangewend om een eigen imago en bijbehorende gepersonaliseerde levensstijl te construeren. Vanreusel beschrijft dit fenomeen als 'egosport'.²⁷ Al sportend zijn mensen op zoek naar een tijd om met zichzelf of de directe omgeving bezig te kunnen zijn als reactie op de suprematie van

25 Archiefbank Vlaanderen, de onlinedatabank van private archieven, kan men consulteren via www.archiefbank.be.

26 Scheerder en Vanreusel, "Sport" in beweging', 49–52.

27 B. Vanreusel, 'Ik zweet dus ik ben. Bedenkingen bij de geïndividualiseerde sport', *Spel & Sport*, 3 (1992) 2–4.

het nadenken, de kennis, het globale, het anonieme of het abstracte. Het is in deze zin dat de fitness- en gezondheidsrage in het egotijdperk past: het is de eigen inspanning, de eigen conditie en het eigen lichaam dat telt. Maar geïndividualiseerd sporten is niet louter narcistisch gefixeerd zijn op de zichtbare vorm van het eigen lijf, zoals we dit terugvinden bij bodybuilding, bodyshaping en bodystyling. Het gaat ook om het vrijblijvende karakter van de individuele sportbeoefening.

Meer en meer ontstaat er dus een voorkeur voor individueel maatwerk. Bijgevolg zien heel wat nieuwe vormen van bewegingscultuur het licht, hetgeen leidt tot een differentiatie in het sportgedrag. Behalve fitness vormen ook hardlopen, recreatief lopen, recreatief fietsen en wandelsport voorbeelden van ego- of solosporten. Ook de opmars van de individuele sportieve pelgrimstochten als die naar Compostella, per fiets of te voet, of de beklimming van de Mont Ventoux als 'heilige' berg, dienen binnen deze tendens gekaderd te worden. Dergelijke sportieve pelgrimstochten groeien uit tot een ode aan het individuele, gedisciplineerde lichaam. Door op zichzelf fysiek actief te zijn, achten mensen het mogelijk op een sportspecifieke manier een persoonlijke 'lijfstijl' te creëren.

Sport is niet langer een gezamenlijke, maar een individuele activiteit, en wordt aangewend om een eigen imago en bijbehorende gepersonaliseerde levensstijl te construeren

Sport lijkt dus meer en meer geëvolueerd te zijn van een collectief naar een individueel gebeuren. Maar al is de nieuwe bewegings- of lichaamscultuur solitair, daarom is ze nog niet antisociaal. Mensen blijven ook vandaag de dag nog samen sporten, al doen ze dit in de eerste plaats op een zelfgekozen tijdstip en in een zelfgekozen verband. Scheerder en anderen spreken in dit verband van lichte sport- en bewegingsgemeenschappen.²⁸ Goede voorbeelden van dergelijke lichte gemeenschappen zijn massa-evenementen als de 20 km van Brussel of de Gordel, maar ook laagdrempelige sportinitiatieven zoals 'Start to run' en andere varianten van deze formule. De hoedanigheid waarin deze lichte sportgemeenschappen zich manifesteren zijn legio: zwembaden, fitnesscentra, skihallen, mountainbikeparcours, klimmuren, enzovoort. Plaatsen waar je zonder lid te zijn van een club terecht kan voor collectief sportplezier. Er zal dus collectief gestreefd worden naar de ontwikkeling van een persoonlijk 'lijfstijl'.

Precies het feit dat de nieuwe bewegingscultuur veeleer solitair is, maakt dat er maar weinig bronnenmateriaal over beschikbaar is. Wanneer mensen op een individuele en vrijblijvende wijze aan sport doen, prijkt hun naam niet in ledenlijsten, verslagen of in de aantekeningen bij foto's. Willen we deze nieuwe bewegingscultuur op lokaal niveau onderzoeken, dan zullen we ons veeleer

Affiche 20 km van Brussel, 1994 (collectie Sportimonium).

Affiche De Gordel (collectie Sportimonium).

28 J. Scheerder, M. Van Bottenburg en G. Pauwels, 'De opkomst van lichte sportgemeenschappen. Nieuwe organisatievormen in de sport als uitdaging voor sportaanbieders', *Vlaams Tijdschrift voor Sportbeheer*, 206 (2008) 27-33.

moeten beroepen op de methoden van de mondelinge geschiedenis. Het komt er dus op aan om via diepte-interviews te peilen naar de plaatsen waar, tijdstippen waarop en de beweegredenen waarom deze individuele sporters en moderne pelgrims op een sportspecifieke manier een persoonlijke 'lijfstijl' ontwikkelen.

Precies het feit dat de nieuwe bewegingscultuur veeleer solitair is, maakt dat er maar weinig bronnenmateriaal over beschikbaar is

Sport als levenskunst

Gedurende het grootste deel van de twintigste eeuw kon de wereld van de sport redelijk eenduidig worden afgebakend.²⁹ Tot en met de jaren zestig stond 'sport' immers synoniem voor de in clubverband beoefende, sterk op vrijwilligers gebaseerde competitiesport. Door toedoen van ingrijpende maatschappelijke veranderingen en de evoluties voor sport is zowel het beeld van als de belangstelling voor de sport gedurende de voorbije decennia sterk gewijzigd. Meer dan ooit is sport dus in beweging.

Het traditionele begrip 'sport' voldoet dan ook niet meer om de ontwikkelingen van de eenentwintigste eeuw te beschrijven. Door de verdere individualisering en differentiëring van het sportlandschap heeft sport zich onlosmakelijk in de samenleving genesteld. Door deze verankering in het dagelijkse leven krijgt het begrip sport een ruimere en vagere betekenis. Roland Renson definieert sport daarom als datgene waarmee mensen bezig zijn wanneer zij beweren aan sport te doen.³⁰

De (sport)filosoof Marc Van den Bossche ijvert er eveneens voor om de visie op sport open te trekken.³¹ Ook voor hem draait sport niet alleen om competitie en prestaties. Indien we alleen uitgaan van de prestatiedrang dan gaan we volgens hem voorbij aan de essentie van sport. Voor hem draait sport in de eerste plaats om het plezier van het sporten. Hij illustreert zijn visie door te verwijzen naar de vele atletiekpistes waar mensen sporten die nooit een wedstrijd zullen winnen of de 20 km van Brussel zullen uitlopen. Maar met wat hen gegeven is, hun lichamelijke gezondheid, gaan ze toch aan de slag. Sport draait dan veeleer om een omgang met het eigen lichaam, om een levensstijl. Sport als levenskunst. In zijn levenskundige benadering van sport gaat het niet om de prestatie – bijvoorbeeld het vijf minuten sneller lopen van een marathon – zoals in de rest van de maatschappij waarin stress, prestatiedrang dominant zijn, maar juist om het omgekeerde daarvan zoals rust, onthechting, dialoog met de omgeving en het eigen lichaam. Zo wordt sport een vorm van zelfzorg. Het gaat dan niet meer om het ontwikkelen van spierbundels en een slank lichaam, alleen maar omdat het aan een clichématige voorstelling van het gezonde lichaam beantwoordt. Het gaat om het lichaam, dat ons opnieuw onze existentie laat voelen.

29 Scheerder en Van Bottenburg, 'De opkomst van lichte organisaties in de sport', 89–117.

30 R. Renson; 'Het lijf blijft: bewegen in postmodernistisch perspectief', in: B. Raymaekers en A. van de Putte (reds.), *Een nieuw wereldbeeld voor een nieuwe mens?: lessen voor de eenentwintigste eeuw* (Leuven 1996) 262–280; B. Vanreusel en J. Scheerder, *Sport: cultuur in beweging. Een verkenning van cultuurtrends in de sport* (Samenleving & Sport 2, Rapport op vraag van de Koning Boudewijnstichting) (Brussel 2000) 49–50.

31 M. Van den Bossche, *Sport als levenskunst* (Rotterdam 2010). Deze paragraaf is gebaseerd op de ideeën in dit boek.

Bovendien zijn sport en lichaamscultuur geen afzonderlijke domeinen, los van de rest van ons leven, maar maken ze integraal deel uit van ons dagelijks bestaan. Lang werd gedacht volgens het primaat van de rede op het lichaam. Maar dat denken van ons zit in een lichaam en dat lichaam zit in een omgeving en in welke omgeving wij ons bevinden bepaalt onze lichamelijke en emotie. Een zorg voor het eigen lichaam betekent dan ook een zorg voor het milieu (en de cultuur) waarin we vertoeven. Van den Bossche spreekt daarom van de ecologie van het lichaam. Precies omdat het lichaam in een cultuur staat en zich daar in voortbeweegt, verkiezen Scheerder en Vanreusel om te spreken van bewegingscultuur waarvan sport maar een vorm is.³²

32 Scheerder en Vanreusel, 'Sport' in beweging', 35–61.

Sportief erfgoed

De wereld van de sport is volop in beweging, letterlijk en figuurlijk, waardoor het begrip 'sport' niet langer eenduidig valt te definiëren. Dat roept ook voor een museum van de sport en de bewegingscultuur prangende vragen op. Als de grenzen van de sport niet duidelijk te trekken vallen, waar begint en eindigt dan de museale collectie? Welke objecten, publicaties en archieven dienen we te verzamelen en te bewaren, te ontsluiten en te bestuderen voor de huidige en volgende generaties? Nieuwe vormen van 'sport' of 'bewegingscultuur' confronteren ons immers met nieuwe vormen van sportief erfgoed.

De toenemende individualiseringstrend binnen de sport lijkt bovendien te zorgen voor een toenemende versnippering en verspreiding van dit sportieve erfgoed. Hierdoor dreigt veel van dit erfgoed verborgen te blijven op de zolders van sportclubs of hun leden. Onbekend is onbemind en mogelijks zelfs in gevaar.³³ Zeker omdat het belang van sportief erfgoed ten onrechte onderschat wordt. Sport is het lichaam in beweging en met dat lichaam situeren en bewegen we ons in een welbepaalde culturele context. Sporthistorisch erfgoed fungeert dan ook als een bril waardoor we naar een samenleving kunnen kijken en waarlangs we maatschappelijke evoluties kunnen waarnemen, begrijpen en kaderen. Zeker in een maatschappij waar bewegen de norm is geworden, vormt dit erfgoed dus een onschatbare bron van sociaal culturele relevante informatie.

33 Via het project 'Het Geheugen van de Sport' dat vanaf het najaar van 2015 loopt, wil het Sportimonium daarom het rijke sporterfgoed van België in kaart brengen en de vele sportclubs en –federaties aansporen om zelf aan de slag te gaan met hun eigen erfgoed. Voor alle vragen in verband met dit project, kunt u contact opnemen met de auteur van dit artikel via brosens@sportimonium.be.

Beredeneerde bibliografie

Alles heeft zijn geschiedenis, zo ook het lichaam. Nochtans was tot twee decennia geleden lichaamsgeschiedenis een grotendeels onontgonnen terrein. Ondertussen echter heeft het menselijk lichaam ook binnen de (cultuur)geschiedenis meer aandacht gekregen. Vanaf 1995 bestaat er zelfs een wetenschappelijk tijdschrift, *Body & Society*, dat zich exclusief toespitst op dit onderzoeksgebied. Die toenemende wetenschappelijke belangstelling heeft geresulteerd in een waaier aan humaan wetenschappelijke publicaties, over het lichaam in brede zin en het sportieve lichaam in het bijzonder. Helaas echter zijn die laatste bijdragen zelden van de hand van (sport)historici. Een belangrijke uitzondering vormen de boeken van de Amerikaanse sporthistoricus Allen Guttmann (o.a. *From Ritual to Record: The Nature of Modern Sports* (New York 2004)). Doorgaans ontspruiten artikelen en publicaties over de relatie tussen sport en lichaam veeleer binnen de sociologie, filosofie en uiteraard de sportwetenschappen zelf. Noemenswaardige publicaties vormen de werken van professor emeritus Roland Renson, de vele publicaties van de bewegingswetenschappers Jeroen Scheerder (o.a. *Van clubsport naar egosport? Vrijtijdssport in het kader van integratie- versus individualiseringsprocessen* (2004)) en Bart Vanreusel (*Sportsociologie: het spel en de spelers* (Maarssen 2006)) alsook het boek van de (sport)filosoof Mark van den Bossche, *Sport als Levenskunst* (Rotterdam 2010). Ook het werk van de Nederlander Bart Crum, *Over versporting van de samenleving: reflecties over de bewegingsculturele ontwikkelingen met het oog op sportbeleid* (Haarlem 1991)) en de recente (2014) bundel onder redactie van Pascal Delheye, *Making Sport History: Disciplines, Identities and the Historiography of Sport* (Oxford 2014), bieden een inzicht in de geschiedenis van het sportieve lichaam.

De belangstelling voor de sportgeschiedenis in België is groeiende, al dienen hierbij enkele kritische opmerkingen gemaakt te worden. Hoewel sport in het maatschappelijke leven een steeds prominentere positie inneemt, vertaalt die groeiende belangstelling zich niet in wetenschappelijk sporthistorisch onderzoek in België. Binnen de universitaire wereld is er vooralsnog geen ankerplaats voor dergelijk onderzoek, daar waar andere landen als Duitsland en Engeland reeds een lange traditie kennen inzake sporthistorisch onderzoek.

Specifiek voor wat sporterfgoed betreft, blijkt er in België bovendien nog maar weinig interesse te bestaan. Met het Sportimonium bestaat er wel een sportmuseum waar een deel van de sportgeschiedenis aan de vergetelheid wordt ontrukkt, maar er wordt door tal van sportorganisaties nog steeds onzorgvuldig omgesprongen met sporthistorisch belangrijk archiefmateriaal. Enkele interessante initiatieven op lokaal niveau hebben reeds getracht de aandacht te vestigen op dit waardevol erfgoed, zoals het project 'Victorie. Memorabele wedstrijden in de Mijnstreek' en 'Sportverhalen' te Brugge. Voor een structurele aanpak op nationaal niveau dienen we voorlopig nog schoorvoetend naar onze buurlanden te kijken waar sporterfgoed meer aandacht krijgt. Wie zelf aan de slag wil gaan met het erfgoed van zijn club verwijzen we dan ook nog naar de sportspecifieke handleiding van de Nederlander Wilfred van Buuren, *Handleiding voor het beheer van historische sportarchieven* (Hilversum 2003). Met het project 'Het Geheugen van de Sport' hoopt het Sportimonium dit hiaat alvast enigszins te dichten.

Biografie

Bregt Brosens (1987) is historicus en sociaal-cultureel antropoloog. Hij verrichtte stages in diverse nationale (Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Museum Plantin-Moretus) en internationale (The Metropolitan Museum of Art (New York), Centre Pompidou (Parijs), Musée Africain (Lyon)) musea. Als wetenschappelijk medewerker van het Sportimonium coördineert hij momenteel het project 'Het Geheugen van de Sport'. (bregt.brosens@sportimonium.be)

Verleiding of verheffing?

Betekenisgeving aan dansende lichamen tot 1940

Staf Vos

Een avondje naar de dansvoorstelling van de balletschool om de hoek? Het lijkt slechts een tijdverdrijf zonder veel om het lijf. Toch kent ook dans een boeiende geschiedenis die vanuit verschillende invalshoeken kan worden bestudeerd. Je kan een vormgeschiedenis schrijven van karakteristieke lichaamsbewegingen of eerder aandacht hebben voor sociale, economische of zelfs politieke aspecten van de dansgeschiedenis. In een themanummer over 'het lichaam' is het echter aangewezen om oog te hebben voor de betekenis die dans als 'lichaamskunst' in internationale context kreeg. Deze bijdrage geeft een overzicht van deze cultuurhistorische betekenisgeving vanuit een westers perspectief, met nadruk op de negentiende en vroege twintigste eeuw. Het onderstaande verhaal volgt vooral de reputatie van wat doorgaans als 'kunstdans' of 'theaterdans' wordt omschreven. Dit verhaal kruist niettemin vaak met dat van de 'gezelschapsdans' waar participatie belangrijker was dan artistieke presentatie. Hier en daar verwijst ik naar de Belgische casus. In de kadertekst ga ik kort in op de onderzoeksmogelijkheden voor (lokale) danshistorici.

Proloog: aristocratische, boerse of duivelse lichamen

Dans heeft een geschiedenis van tweeslachtige waardering. Dat was al zo in het antieke Griekenland, waar Plato in zijn *Wetten* schreef dat jongens en meisjes moesten leren dansen als onderdeel van een goede opvoeding. Ze moesten leren om 'eervol' gedrag na te bootsen door middel van 'nobele dansfiguren', maar mochten geen grenzen overschrijden door het vulgaire en verachtelijke te imiteren, zoals de dronken volgelingen van Dionysos deden.¹

In het christendom leek het plaatje duidelijker: de 'ziel' of de 'geest' kon in de dominante visie pas dichterbij God raken door een onophoudelijke strijd met het 'vlees' of het 'lichaam'. Dans hoorde dan enkel thuis op afbeeldingen van springende duivels in de hel. Tal van historische bronnen gewagen van ongerustheid over dans als teken van duivelse aanwezigheid, ziekte en dood. De dood die ten dans nodigt is ook het basismotief in de vele *Totentanz* of *Danse macabre*-illustraties die zich als muurfresco of in boekvorm in de vijftiende en zestiende eeuw over Europa verspreidden. Enkel de engelen leken voldoende zuiver van hart om hun liefde voor God door middel van dans te uiten, zoals onder meer in Botticelli's *Mystieke geboorte* (ca. 1500).²

1 Plato, 'Laws', vert. B. Jowett, *The Internet Classics Archive*, red. D. C. Stevenson. <http://classics.mit.edu/Plato/laws.7.vii.html> (8 oktober 2015).

2 Vgl. J.G. Davies, L.M. Brooks en A. Wagner, 'Christianity and dance' en I. Brainard, 'Dance of death', in: S.J. Cohen (red.), *The International Encyclopedia of Dance*, dl. 2 (Oxford 1998) 162–169 en 331–333.

In Sandro Botticelli's *Mystieke geboorte van Christus* (ca. 1500–1501) dansen de engelen boven Christus' geboortestal. National Gallery, Londen.

Nochtans wilde ook de christelijke aristocratie kunnen blijven dansen. Om het onderscheid met de dans van lagere klassen te garanderen en boerse of duivelse associaties te vermijden, zorgde de Europese aristocratie en gegoede burgerij voor virtueuze maar gedisciplineerde dansvormen. Kunde en beheersing bepaalden daarbij de sociale status. Bekend zijn de plechtige 'basses dances' aan het Bourgondische hof in de Nederlanden.³ Dans vertelde soms een verhaal, bijvoorbeeld in de zestiende-eeuwse *intermedi* of 'tussenspelen' aan de Italiaanse hoven. Hieruit groeide in de zeventiende eeuw het Franse *ballet de cour*, een heterogene *performance* waar dans slechts één aspect van uitmaakte, naast muziek, gedeclameerde teksten, decors, kostuums en maskers.⁴

Het Franse hofballet kwam tot zijn hoogste bloei onder Lodewijk XIV, die net als zijn voorgangers zelf meedanst. Balletten verbeeldden doorgaans de antieke mythologie of de allegorische strijd tussen het Goede (de Koning) en het Kwade.⁵ Toen Lodewijk zelf niet meer kon dansen, liet hij het over aan professionele dansers. Zo scheidden de wegen tussen de theaterdans, die zich verder ontwikkelde als kunstvorm, en de gezelschapsdans waar participatie belangrijker was. Het ballet en de balletmeesters bleven door de steun van de Franse vorsten veel prestige genieten, ook in katholieke kringen – wat sommigen misschien zal verbazen. Een samensteller van een bekende dansbundel was een kanunnik, één van de eerste danshistorici een jezuïet.⁶ Met name de

- 3 De Koninklijke Bibliotheek van Brussel bewaart een manuscript met 'Basses danses van Margareta van Oostenrijk' (gedateerd tussen 1495 en 1501). Vgl. L. Baert en V. Fack, "Les Basses Danses de Marguerite d'Autriche" from the ms. 9085, Bibliothèque Royale Albert I, Brussels'. Juli 1995. <http://virtuabis.free.fr/Les%20Basses%20Danses%20de%20Marguerite.pdf> (8 oktober 2015).
- 4 Over *ballet de cour* en voorlopers, zie J. Nevile, 'The early dance manuals and the structure of ballet: a basis for Italian, French and English ballet' en M. Nordera, 'Ballet de cour' in: M. Kant (red.), *The Cambridge Companion to Ballet* (Cambridge 2007) resp. 9–18 en 19–31.
- 5 Ondanks historische onnauwkeurigheden geeft de film *Le Roi danse* (2000) van de Belgische regisseur Gérard Corbiau een mooi beeld van de kracht en functie van ballet aan het hof van Lodewijk XIV.
- 6 Respectievelijk Thoinot Arbeau (J. Tabourot), auteur van de *Orchesographie* (1589) en Claude-François Ménéstrier, auteur van o.m. *Des Ballets anciens et modernes selon les règles du théâtre* (Parijs 1682).

Aan het einde van het dertien-uur durende *Ballet de la Nuit* uit 1653 verscheen Lodewijk XIV als de Zonnegod, de stralende en triomferende Apollo, die de nacht verjaagt. Kostuumontwerp toegeschreven aan Henri de Gisey. Bibliothèque Nationale de France, Parijs.

jezuïeten integreerden regelmatig balletten in het schooltoneel van hun jongenscolleges, ook in de Zuidelijke Nederlanden.⁷

Vanaf 1681 klommen in Frankrijk ook professionele vrouwelijke balletdansers op tot sterrenstatus. Eén van die sterren was de Brusselse Marie Anne de Cupis Camargo, door Nicolas Lancret in 1730 geschilderd tussen bossen en herders.⁸ Tegen het einde van de achttiende eeuw zouden de mythologische helden en allegorische personificaties verdwijnen en handelden de balletten over dorpsmeisjes op het platteland. Dit pastorale genre werd belangrijker naarmate het concert- en theaterleven meer door de burgerij in handen werd genomen. Het paste bij de vroeg-romantische hunker naar de onschuld van het platteland in tijden van verstedelijking en industrialisering.

Verleidelijke, zieke en gevaarlijke lichamen

Historici menen dat de populariteit van dans- en theatervoorstellingen veel vertelt over de sociale bekommernissen van het publiek. En dat publiek veranderde. In de burgerlijke negentiende eeuw werd het namelijk de marktwerking – en niet meer de grillen van vorst of adel – die de thema's op het podium bepaalde. Dit resulteerde op het eerste gezicht in idyllische verhaaltjes en geïdealiseerde boerenmeisjes. Meisjes, want mannelijke dansers verdwenen in de meeste theaters haast van het podium.⁹ Dit is een evolutie waarvan het

- 7 Over jezuïeten en ballet, zie J. Dorvan, 'Ballet de collège', in: S.J. Cohen (red.), *The International Encyclopedia of Dance*, dl. 1 (Oxford 1998) 282–285 en G. Proot, *Het schooltoneel van de jezuïeten in de Provincie Flandro-Belgica tijdens het ancien régime (1575–1773)* (doctoraal proefschrift, Universiteit Antwerpen, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Departement Letterkunde) (2008) vnl. 280–289.
- 8 Over Camargo, zie J.-Ph. van Aelbrouck, *Dictionnaire des danseurs, chorégraphes et maîtres de danse à Bruxelles de 1600 à 1830* (Brussel 1994) 83–86. Over de twee schilderijen van Lancret, zie de online catalogi van The Wallace Collection (Londen) en The National Gallery of Art (Washington DC, VS), resp. <http://www.wallacecollection.org/whatson/treasure/23> en <http://www.nga.gov/content/ngaweb/Collection/art-object-page.96.html> (8 oktober 2015).
- 9 S. Banes, *Dancing Women. Female Bodies on Stage* (Londen 1998) 5–12.

Nicolas Lancret portretteerde Marie Anne de Cupis Camargo 1730 ten voeten uit in een pastoraal decor. Camargo verving de schoenen met hakken door platte schoenen en korte haar jurk in tot boven de enkels, waardoor ze grotere bewegingsvrijheid verwierf. The Wallace Collection, Londen

effect tot vandaag voelbaar is. Wordt artistieke dans niet nog vaak als een zaak voor vrouwen aanzien? En loopt een mannelijke danser niet nog steeds het risico als 'abnormaal' of zelfs 'verwijfd' te worden beschouwd?

Deze vervrouwelijking van het ballet kwam er onder meer omdat de blik van het mannelijke publiek anders genormeerd werd: mannen hoorden geen mannelijke lichamen meer te bewonderen, zoals tot de achttiende eeuw in het ballet de gewoonte was. In de jongenscolleges van de heropgerichte jezuïetenorde dus geen balletten meer! Een soortgelijke evolutie tekende zich ook in de schilderkunst af, waar het mannelijke naakt verdween. En op vestimentair gebied kregen de burgermannen onopvallende zwarte pakken, zodat alle aandacht naar het geklede vrouwelijke lichaam kon gaan. Veel had te maken

Deze vervrouwelijking van het ballet kwam er onder meer omdat de blik van het mannelijke publiek anders genormeerd werd: mannen hoorden geen mannelijke lichamen meer te bewonderen, zoals tot de achttiende eeuw in het ballet de gewoonte was

met het gewijzigde gedragspatroon van burgerij versus aristocratie. Terwijl de aristocratische man – in de burgerlijke visie – nog tijd had om zich te tonen en zelfs een schijn van ridderlijkheid en krijgskunst moest ophouden, vond de burgerman dat hij ernstiger dingen te doen had. Nuttigheid, ernst en zelfcontrole waren cruciale waarden voor de nieuwe burgerlijke elite.¹⁰

Van een vrouw daarentegen had men niets liever dan dat ze ‘de gratie van haar gelaatstrekken en de elegantie van haar figuur’, kortom ‘de schatten van haar schoonheid’ toonde (Jules Janin, 1840).¹¹ Of liever, van een vrouw van lagere sociale komaf. Want de eigen echtgenote moest zich van de burgerman natuurlijk terughoudend opstellen in het openbare leven en haar sociale taak eerder in het gezin of met andere zorgende taken vervullen.¹² Het was in de negentiende eeuw nog steeds de man die de touwtjes in handen hield en de oordelen velde. Ook journalisten en theatercritici waren enkel mannen. Andere mannen op het podium konden hun voyeuristische fantasie over een vrouwelijke harem die speciaal voor hen danste enkel bederven. Noemde Flaubert het ballet niet ‘le Paradis de Mahomet sur Terre’?¹³

De balletdanseres werd al langer geassocieerd met immoraliteit.¹⁴ De directie van de Parijse *Opéra* speelde vanaf de jaren 1830 een controversiële rol in het versterken van deze beeldvorming. Enerzijds haalde ze winst uit de idealisering van de ‘zwevende ballerina’s’, anderzijds installeerde ze zelf het gebruik om aan de rijke abonnees van de *Opéra* toegang te verlenen tot de zogenaamde *Foyer de la Danse*. In deze ontvangstruimte achter het podium mochten de geprivilegieerden een praatje slaan met de danseressen terwijl deze zich op de voorstelling voorbereidden. Dit voorrecht werd in de loop van de eeuw gedemocratiserd, zodat de ballerina in de fantasie van de toeschouwers steeds ‘toegankelijker’ werd en eerder met prostitutie dan met artistieke praktijk werd geassocieerd. De danseressen van het *corps de ballet* – de laagste rang in de strenge hiërarchie van het romantische ballet – verdienden immers zodanig weinig dat ze afhankelijk waren van welwillende geldschieters.¹⁵

10 Vgl. R. Burt, *The male dancer. Bodies, spectacle, sexualities* (New York 2007) 9–29 en H. De Smaele, ‘“Excellents morceaux de nu”. Mannelijkheid, heteroseksualiteit en het vrouwelijk lichaam (1800–1970)’, in: K. Wils (red.), *Het lichaam (m/v)* (Leuven 2001) 165–182.

11 Geciteerd in I.F. Guest, *The Romantic Ballet in Paris* (Middletown 1966) 21.

12 Over genderopvattingen in de negentiende eeuw, zie E. Gubin, ‘Home, sweet home. L’image de la femme au foyer en Belgique et au Canada avant 1914’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 22 (1991) 521–568 en E. Flour e.a., *Jongens en meisjes... bestemming bekend? België, 1830–2000* (Brussel 2009).

13 Flaubert deed deze uitspraak in zijn *Dictionnaire des idées reçues*, geciteerd in R. Van der Hoeven, *La Monnaie au XIXe siècle* (Brussel 2000) 266.

14 Zie bv. voor onze streken in Van Aelbrouck, *Dictionnaire des danseurs*, 26–30.

15 G. Ducrey, *Corps et graphies. Poétique de la danse et de la danseuse à la fin du XIXe siècle* (Parijs 1996) 31.

'New Paris Opera House – Le Foyer De La Danse' uit *The Illustrated Sporting and Dramatic News*, Londen, 23 januari 1875.

Net in die jaren 1830 en 1840 kende Parijs de bloeiperiode van het romantische ballet. De protagonisten in *La Sylphide* (1832), *Giselle* (1841) of *La Péri* (1843) waren geen mythologische helden maar feeën en vrouwelijke geesten. Zij vertolkten de rol van *femme fatale* of/ en *femme fragile* – de dodelijke verleidster of het zwakke meisje dat bescherming nodig heeft. Zij kwamen uit een héél andere wereld – de donkere Germaanse of Schotse wouden, een wereld ná de dood, of een exotisch land van 1001 Nacht – en daarin lag precies hun aantrekkingskracht. Aangezien in de liberale negentiende-eeuwse steden al iets vrijer kon worden gesproken over verleiding en verliefdheid dan tijdens het ancien régime, was het logisch dat deze fantasieën ook op het commerciële podium werden gebracht. Tegelijk gingen de balletten ook over de burgerlijke angsten. Wanneer hij zich laat verleiden door de bosnimf of ‘sylfide’, wordt de mannelijke hoofdrol James hier tragisch voor gestraft. En in de tweede akte van *Giselle* komen de wili’s – de geesten van meisjes die van liefdesverdriet sterven – de ontrouwe Albrecht bedreigen als vrouwelijke vampieren (een verwijzing naar vroeg-negentiende-eeuwse feministen?). Maar meestal kenden de fantasieën vol angsten en verlangens een geruststellend einde.¹⁶ Ook in de Brusselse Muntscouwburg stonden deze Parijse balletten op de planken. De (Franstalige) operahuizen in Antwerpen, Gent en Luik hadden in de negentiende eeuw eveneens een balletgezelschap, al haalden die voor zover bekend niet het nodige niveau om dit toprepertoire overtuigend te brengen.

16 F. McCarren, *Dance Pathologies. Performance, Poetics, Medicine* (Stanford 1998) 49–112.

Sterdanseres Marie Taglioni werd na de première van *La Sylphide* (1832) met de gelijknamige bosnimf vereenzelvigd. Victoria & Albert Museum, Londen.

Carlotta Grisi als (de geest van) Giselle uit het gelijknamige ballet uit 1841. Lithografie door J. Brandard, Marie Rambert Collection, Londen.

Een stap verder dan de associatie met prostitutie was de associatie met psychische of zelfs fysieke pathologie die in de negentiende eeuw belangrijk was in het denken over kunstdans. Dit had te maken met de medicalisering van het wereldbeeld. Vanaf het einde van de achttiende eeuw werd afwijkend gedrag steeds vaker in medische termen beschreven.¹⁷ De combinatie van beide associaties zorgde voor de idee dat de balletdanseres wel bedreigend en zelfs destructief kon zijn (zoals een *femme fatale*), maar uiteindelijk door ziekte of waanzin vanzelf uit de maatschappij verwijderd zou worden. In de Londense publicatie *The Natural History of the Ballet Girl* werd in 1847 niet toevallig vooruitgelopen op de naturalistische voorliefde om balletdanseressen af te schilderen als 'zwak', 'fragiel' en onvermijdelijk ten dode opgeschreven.¹⁸ Andere commentatoren vereenzelvigden de balletdanseres met de dood, zoals de in Brussel gevestigde Naamse graficus Félicien Rops in zijn invloedrijke ets *La Mort qui danse* uit 1865. In deze tekening is de ballerina enerzijds bedreigend door de geslachtsziekten die ze verspreidt, maar naast brenger van de dood is ze zelf ook onmiskenbaar dood. Nog rond 1900 werd er door Parijse auteurs bij beschrijvingen van bekende music-halldanseressen naar deze ets van Rops verwezen wanneer het erom ging de danseres een macaber en gevaarlijk aura te geven. Met andere woorden, door het gedrag van de balletdanseres of haar personage als pathologisch voor te stellen, kon men 'de (zich etalerende) vrouw' letterlijk en figuurlijk het zwijgen opleggen.¹⁹

In die zin verschilde deze pathologisering niet veel van een ander, niet-medisch grondmotief in vele balletten, namelijk de 'ontmenselijke' voorstelling van de ballerina als pop, plant of (stervend) dier. Als zwanen, bijvoorbeeld, konden de vrouwen al niet veel kwaad aanrichten en wanneer ze dan nog stierven al helemaal niet – kijk maar naar Tsjajkovski's *Zwanenmeer* (1877/1895) en *De stervende zwaan* van Fokine op muziek van Camille Saint-Saëns, gepopulariseerd door Anna Pavlova (1905). Intussen had het publiek wel van hun dierlijke sensualiteit kunnen genieten. Een weinig bekend gedicht uit 1884 van de Belgische auteur Georges Rodenbach biedt onder de titel 'Ballets' voorbeelden van zowel medische als niet-medische metaforen om de zwakke positie van de vrouw in de samenleving uit te drukken. Al meteen wordt de sfeer van waanzin ('*démence*') geschetst. Het orkest speelt als een gek, buitelt, kruipt en kronkelt. Het *corps de ballet* verschijnt in eenzelfde hysterie: het draait heen en weer als een windhaan. De zwetende vrouwen komen in de verbeelding van de dichter pas tot rust nadat ze zich hebben opgesteld als een 'pauwenstaart', en tot slot geraken ze helemaal geïmmobiliseerd als geëtaleerde, maar geketende planten.²⁰ Kortom, deze vrouwen zouden niet al te snel verandering teweegbrengen in het burgerleven buiten het theater.

Cultuurpessimisten namen overigens niet enkel de theaterdans op het podium op de korrel, maar ook de gezelschapsdansen. Gedanst op bals maakten zij ook een vast onderdeel van het burgerleven uit. Ze werden belangrijk geacht voor de introductie van jonge volwassenen in de maatschappij. Aan die praktijken waren strenge regels en rituelen verbonden. Desondanks kregen ook zij een kwalijke reputatie. Zeker de 'revolutionaire' wals, waarin mannen en vrouwen haast dezelfde passen moesten zetten, werd vanaf het einde van de achttiende eeuw gepathologiseerd als 'gevaarlijk' voor de gezondheid van vrouwen (niet van mannen).²¹ Denk verder aan de vele associaties tussen bals – al dan niet op carnaval – en de dood in schilderkunst en literatuur. Stootte de Kleine Johannes in het gelijknamige werk van de Nederlandse auteur Frederik van Eeden uit 1887, nadat hij een schitterend dansfeest had aanschouwd, niet haast onmiddellijk op de ontbindende lijken van diezelfde pretmakers?²²

Félicien Rops, *La Mort qui danse* (zwart mat potlood, droog pastel en wit potlood op papier), 1865. Musée Félicien Rops (Provincie Namen), Namen.

- 17 Vgl. L. Nys e.a., 'Een medisch object. Veranderingen in menswetenschap, cultuur en politiek', in: L. Nys e.a. (red.), *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving, 1860–1914* (Groningen 2002) 10–21.
- 18 McCarren, *Dance Pathologies*, 6–7.
- 19 Vgl. S. Vos, *Dans in België, 1890–1940* (Leuven 2012) 31–32.
- 20 Vgl. P. Maes, *Georges Rodenbach, 1855–1898* (Gembloux 1952) 111–112 en Vos, *Dans in België*, 25–26.
- 21 Vgl. E. Claire, 'Monstrous Choreographies: Waltzing, Madness, and Miscarriage', *Studies in eighteenth century culture*, 38 (2009) 199–235.
- 22 Vgl. F. Van Eeden, *De Kleine Johannes* (Den Haag 1892) 138–151.

In *L'étoile* (1875) thematiseert Edgar Degas het alomtegenwoordige voyeurisme bij het balletbezoek. De danseres hengelt naar de gunst van het publiek, terwijl een man in de coulissen een exclusiever perspectief opeist. Musée d'Orsay, Parijs.

Gezonde en natuurlijke lichamen

Aan het begin van de nieuwe eeuw schreef Van Eeden dan ook in een beschouwende tekst:

*Terwijl de decadente, afstervende cultuur zich nog vermeit in schotse drie, in wals, in ballet en tango – ziet men ooveral de waarlijk zuivere en eedele dans, gesteund door de beste muziek, als een nieuwe kunst erkend worden, en tot een onmiskenbaar deel van de opvoeding der kinderen zich ontwikkelen.*²³

Deze 'zuivere en eedele dans' werd volgens Van Eeden naar Europa gebracht door de Amerikaanse pionier Isadora Duncan, die brak met de uitgeleefde set passen en bewegingen van het ballet. Zij veroverde Europa aanvankelijk met

²³ F. Van Eeden, *Langs den weg. Verspreide opstellen* (Roermond 1925) 44–47.

zogenaamde reconstructies van antiek-Griekse dans, op prestigieuze klassieke muziek en niet op typische balletdeuntjes. Ze verwierp het korset en danste blootsvoets in een lichte tuniek. Haar dans draaide niet om virtuositeit of benenwerk, maar om expressie en vloeiende armbewegingen die vanuit de borst als ademhalingen leken op te wellen. Natuurlijkheid en zelfexpressie waren de mantra die klonk bij Duncans grote schare volgelingen, overal waar ze optrad. Met haar optreden schotelde ze het publiek een alternatief beeld voor van de geëmancipeerde moderne vrouw. Ze leek haar kunst te creëren zonder afhankelijk te zijn van mannen.²⁴

Deze 'zuivere en eedele dans' werd volgens Van Eeden naar Europa gebracht door de Amerikaanse pionier Isadora Duncan, die brak met de uitgeleefde set passen en bewegingen van het ballet

Duncans performance draaide niet meer enkel om het scheppen van tijdelijke, verleidelijke illusies. Ze had de ambitie om de echte wereld te veranderen. De dans kon daar pas een rol in spelen wanneer hij gezuiverd was van de bedreigende associatie met seksuele verleiding, waanzin of zelfs exotische 'andersheid'. Duncan vulde de rol van 'publieke vrouw' helemaal anders in dan de balletdanseressen uit de negentiende eeuw: zij veroverde voor zichzelf wél een stem in de publieke ruimte. In lezingen, artikelen en kranteninterviews verkondigde ze haar boodschap van zuiverheid, natuurlijkheid en gezondheid. Ze gaf aan beïnvloed te zijn door de filosoof Friedrich Nietzsche, die onder meer had verklaard dat het 'Zelf' en 'het lichaam' hetzelfde zijn en dat hij enkel kon geloven in een God die een 'danser' was.²⁵ Wat een afscheid van het christelijke neoplatonisme dat ziel en lichaam als vijanden tegenover elkaar plaatste! De progressieve burgerlijke ouder raakte op die manier overtuigd om zijn kwetsbare, opgroeiende dochters toe te vertrouwen aan de dansscholen die in het zog van de passage van Duncan werden opgericht in de belangrijkste Belgische steden.²⁶

Duncan stelde, ondanks al haar progressiviteit, de vereenzelving van dans met vrouwelijkheid niet in vraag, integendeel. Ze zag het dansen juist als een vrijplaats waarin vrouwen zichzelf en hun lichaam konden emanciperen. Zo bleek de moderne dansschool – die een veel burgerlijkere en 'veiligere' reputatie genoot dan de achterfaaltjes in cafés waar men balletlessen kon volgen – de perfecte tegenhanger te zijn voor de gymnastiekles of – later – de sportclub voor jongens. Voormalig olympisch atleet, sportjournalist en sportpromotor Victor Boin beval de dans in 1922 in het Brusselse vrouwenblad 'Savoir et Beauté' aan als alternatief om de 'gratie van de vrouw' te ontwikkelen en de slechte invloed van 'certains jeux violents', waarschijnlijk sport, op die gratie te corrigeren. Bovendien veroorzaakte deze artistieke – in plaats van louter fysieke – benadering van de lichaamscultuur op psychologisch vlak volgens hem een 'paix intellectuelle' of een 'douceur triomphante', die vrouwen blijkbaar meer nodig hadden dan mannen. De dans was 'l'art mis dans le sport', klonk het.²⁷

24 Over Isadora Duncan, zie A. Daly, 'Isadora Duncan's Dance Theory', *Dance Research Journal*, 26:2 (1994) 24–31; Vos, *Dans in België*, 44–71 of, voor biografische details, P. Kurth, *Isadora. The sensational life of Isadora Duncan* (Londen 2001).

25 Vgl. Vos, *Dans in België*, 59–60. Over Nietzsche en dans, vgl. C. Crawford, 'Nietzsche's Dionysian arts: dance, song and silence', in: S. Kemal, I. Gaskell, D.W. Conway (reds.), *Nietzsche, Philosophy and the Arts* (Cambridge 2002) 310–341.

Karakteristieke scènes uit Isadora Duncans *Dans-Idyllen*, weergegeven in het Berlijnse blad *Die Woche* in 1903. Bron: F.-M. Peter (ed.), *Isadora & Elizabeth Duncan in Deutschland / in Germany* (Keulen 2000) 50.

26 Vos, *Dans in België*, 65–75 en 145–156.

27 V. Boin, 'La danse est un sport et un art', *Savoir et Beauté*, 2:6 (1922) 223.

Indirect zorgde Duncan ervoor dat ook de balletscholen weer aan geloofwaardigheid wonnen. Ze beïnvloedde immers de Russische choreografen die met hun impresario Sergei Diaghilev onder de naam *Les Ballets Russes* door Europa en de wereld toerden. Met hun vrijere, expressievere choreografieën op indrukwekkende orkestpartituren brachten zij het ballet weer helemaal in het centrum van de culturele aandacht. In die mate zelfs dat ook de Koninklijke Vlaamse Opera in Antwerpen in 1923 dringend een eigen balletkorps wilde mét Russische choreografe, zij het niet zonder een 'vrije' (moderne, Duncanesque) danseres die *Godsdienstige dansen* op muziek van Händel met de nodige diepgang kon vertolken. Voordien hadden de Vlaamse Opera (°1907) en haar voorloper het Nederlandsch Lyrisch Tooneel (°1893) het onder wagneriaanse invloed onnodig gevonden om in theaterdans te investeren.²⁸

28 Over de invloed van de *Ballets Russes* in Brussel en Antwerpen, zie Vos, *Dans in België*, 79–105 en 111–140.

In liberale toneel- of turnkringen floreerden de balletlessen tijdens het interbellum

In liberale toneel- of turnkringen floreerden de balletlessen tijdens het interbellum. In Gent werd door de Turn- en Wapenkring De Vriendschap tussen 1924 en 1936 jaarlijks op de Gemeentefeesten een danstornooi georganiseerd met subsidies van de stad. In Antwerpen was bij het liberale Onze Meisjes een balletafdeling opgericht met als doel de kinderen 'van het gevaar der straat' te ontrukken.²⁹ Het Mechelse Onze Jeugd begon als kinderafdeling van de liberale toneelkring Hendrik Consciencevrienden, maar werd al snel zelfstandig om in heel het land op te treden en zelfs de nationale pers te halen. Ook daar was het

29 Vos, *Dans in België*, 155.

Kinderdans op een *Wals* van Franz Schubert tijdens een schoolfeest op het Antwerpse Kiel, gecoreografeerd door Jenny Laroche in 1927. Privécollectie.

de bedoeling 'om aan de kinderen welke haar worden toevertrouwd een aangenaam verzet te verschaffen, maar hoofdzakelijk om door het beoefenen der danskunst mede te werken aan hunne lichamelijke ontwikkeling en aan hunne zedelijke en verstandelijke opleiding'.³⁰

Het lichaam van de gemeenschap

Hoe gingen jongens dan opnieuw dansen? Een Vlaams criticus noemde mannelijke dansers in 1928 nog steeds 'mislukte vrouwen'.³¹ Onder invloed van de *Ballets Russes* en hun sterdanser Vaslav Nijinski kwam hier aan het begin van de twintigste eeuw verandering in, maar het was toch vooral de Duitse moderne dans die de mannendans tijdens de jaren dertig opnieuw acceptabel maakte. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had de Oostenrijks-Hongaarse Rudolf von Laban in Zwitserland een kunstschool opgericht in een hippie-commune *avant-la-lettre*. In deze commune werd een ware 'lichaamscultuur' (*Körperkultur*) gehuldigd. Die omvatte vegetarisme en naturisme, maar ook dans kreeg er een belangrijke plaats. De aandacht voor het lichaam, individueel of collectief, kon volgens deze idealisten fungeren als een dam tegen de snelle industrialisering en de nieuwe technieken die de mens van de natuur en zichzelf vervreemden. Ritmische dansen en bewegingsoefeningen hielpen het lichaam zijn 'natuurlijke' bewegingspotentieel te hervinden.³²

In Labans pedagogie werd een belangrijke plaats voorbehouden voor de zogenaamde 'lekendans' (*Laientanz*) of de methode om met amateurs in groepen te dansen en te improviseren

Laban werkte zijn improvisatie tijdens het interbellum steeds systematischer uit tot een pedagogische methode die de bewegings- en expressiemogelijkheden van de individuele danser verruimde ten opzichte van de ballettraditie. Naar analogie met de schilderkunst werd de dansstijl nadien met het adjectief 'expressionistisch' of 'modern' bedacht, maar de eigentijdse benaming was *Ausdruckstanz* of 'expressiedans'. In Labans pedagogie werd een belangrijke plaats voorbehouden voor de zogenaamde 'lekendans' (*Laientanz*) of de methode om met amateurs in groepen te dansen en te improviseren. Volgens Laban kon immers ieder mens een danser zijn en de term 'leek' werd door hem gebruikt om de slechte bijklank van het woord 'amateur' te vermijden. De dansende en interagerende groepen noemde hij 'bewegingskoren', naar analogie met de meerstemmige zang.³³

Onder meer de Antwerpse Lea Daan (Paula Gombert) en Isa Voss (Maria Voorspoels) zouden zich in Duitsland bij Laban en zijn leerlingen in dit systeem vervolmaken, moe gekeken als ze waren op de gangbare balletdans of de impressionistische fantasieën van de Duncan-volgelingen. Vooral Lea Daan zou de principes en de praktijk hiervan in Vlaanderen propageren. Ze werd daarmee in België – voor zover vandaag bekend – de eerste vrouw die systematisch en volgehouden over dans zou publiceren in tijdschriften. Tot dan toe waren het

30 Stadsarchief Mechelen, V873 Balletschool De Jeugd, Programmabrochure 'Luisterrijke Balletavond [...], Salle de Paris, Mechelen, 13 april 1927'.

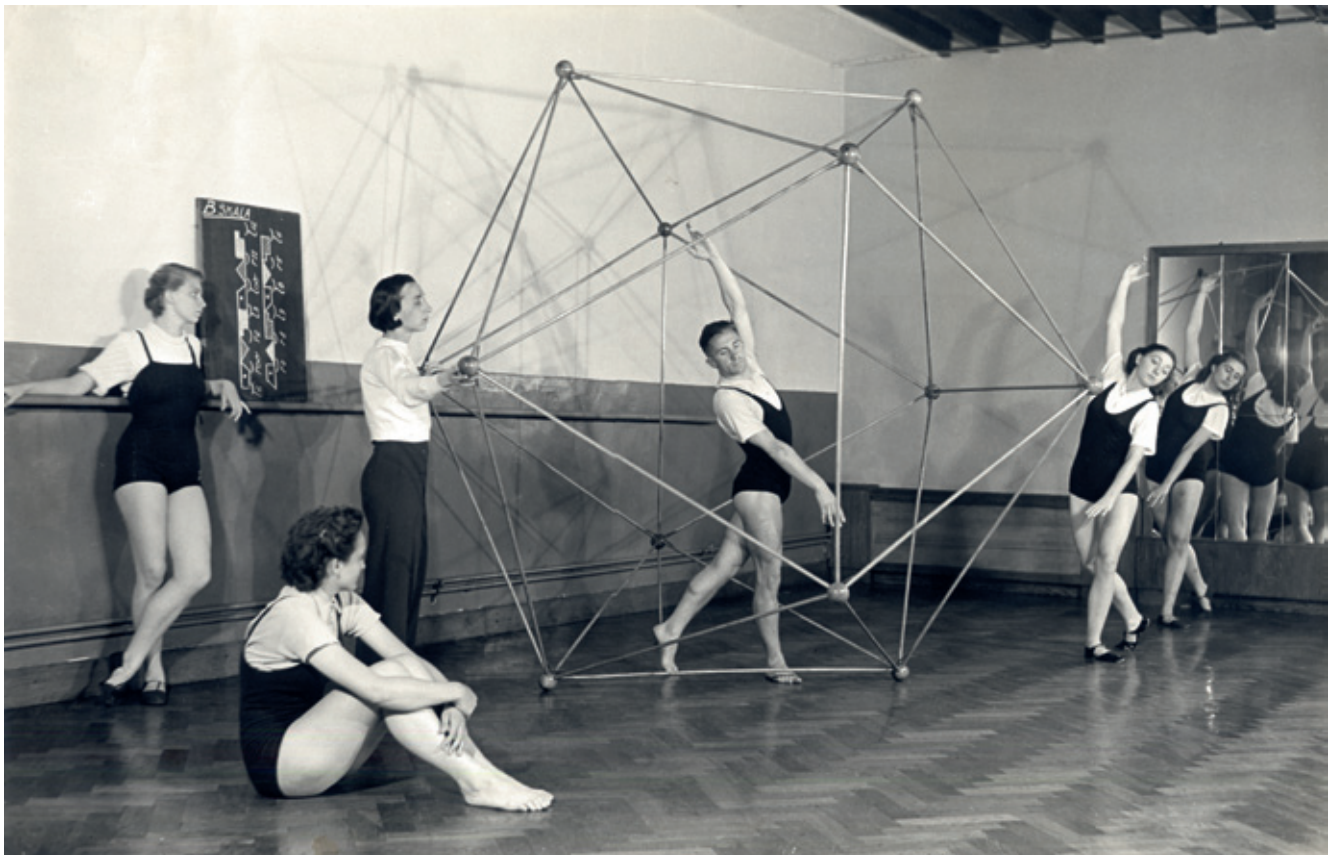
31 K. Albert, 'Dansers op rondreis (*Opbouwen*, november 1928)', in: K. Albert (red.), *Over muziek gesproken. Selectie uit de artikelen en essays in de laatste zestig jaar gepubliceerd door Karel Albert* (Antwerpen 1982) 108–109.

32 L. Guilbert, *Danser avec le IIIe Reich. Les danseurs modernes sous le nazisme* (Brussel 2000) 30–35. Over *Körperkultur* in België, zie E. Peeters, *De beloften van het lichaam. Een geschiedenis van de natuurlijke levenswijze in België, 1890–1940* (Amsterdam 2008).

Agamemnon's Tod, bewegingskoor van Rudolf von Laban. *Opbouwen*, 3:11 (1930–1931) 247.

33 Guilbert, *Danser avec le IIIe Reich*, 50–66.

Leerlingen van Lea Daan aan het werk in de 'icosæder', een pedagogisch hulpmiddel ontworpen door Rudolf von Laban. Letterenhuis, Antwerpen, Archief Lea Daan.

steeds gevestigde mannen uit de wereld van kunst en literatuur geweest die met hun goedkeuring en prestige de lichaamsexperimenten van vrouwen kracht bijzetten.³⁴

Met haar dansschool kon Daan ouders overtuigen dat dansen geen artistiek verpakte vorm van exhibitionisme was, maar een manier om zowel lichaam als geest harmonisch te ontwikkelen in relatie tot de gemeenschap. Bij de dansleerlingen meldden zich ook al snel enkele mannen. Daarnaast werd Daan vanaf 1932 geëngageerd om lekendans te choreograferen voor middenveldorganisaties en vakbonden uit zowel de socialistische als de katholieke zuil.

34 Vos, *Dans in België*, 263–272. Het archief van Lea Daan wordt bewaard in het Letterenhuis, Antwerpen (ref. BE-ANN07/lh/DD171/1).

Daarnaast werd Daan vanaf 1932 geëngageerd om lekendans te choreograferen voor middenveldorganisaties en vakbonden uit zowel de socialistische als de katholieke zuil

Lea Daan assisteerde regisseur Ast Fonteyne in 1938 met de bewegingsregie voor het massaspel ter herdenking van vijftig jaar christelijke syndicaten in Gent. Hier zegevierden de 'kapitalisten' over handenwringende mannen en vrouwen, het kruis is nog bedekt. Nadien zal het kruis worden onthuld en triomfeert de christelijke broederlijkheid. KADOC-KULeuven, KFA981

Bewegingskoren dienden om 'dans van het kapitaal', 'slavendans', 'opstand' en 'eendracht' uit te beelden – nu eens gericht tegen de figuur van God als slavendrijver, dan weer tegen de socialisten en anarchisten die enkel verdeeldheid en verzwakking zaaiden onder de arbeiders. Dit was nieuw, want danslessen leken tot dan toe enkel een plaats te krijgen in de liberale verenigingen.³⁵

35 Vos, *Dans in België*, 272–292.

Na de Tweede Wereldoorlog gaf Daan ook gedurende vijftien jaar bewegingsleer aan de middelbare school van het Heilig Grafinstituut in Turnhout. Scholieren leerden er onder meer hoe ze gracieus en plechtstatig te communie konden gaan. Ze zorgde ook als rechterhand van regisseur Ast Fonteyne voor de dansen en bewegingen in openluchtspelen zoals *De Zevende Blijdschap van Maria in Retie* en *Aarschot*, het *Sint-Odradospel in Balen-Neet*, *Onze-Lieve Vrouw van Jezus-Eik in Overijse* maar ook de *Heilige-Bloedprocessie in Brugge*. Hoezeer Daan zich ook neutraal probeerde op te stellen, haar choreografie hielp toch mee om massa's te mobiliseren in een ideologisch verhaal.³⁶

36 Vos, *Dans in België*, 309–313 en 326–329. Zie ook R. Avermaete (red.), *Lea Daan. Huldealbum door haar vrienden uitgegeven ter gelegenheid van haar zeventigste verjaardag* (Antwerpen 1976) 47–48.

Het lichaam werd hier niet meer geassocieerd met moreel verval, zoals zo lang het geval was geweest, maar net ingezet als medium om een levensbeschouwelijke boodschap over te brengen. Dit kon enkel doordat het dansende lichaam op een specifieke manier werd gedisciplineerd. In de 'moderne dans' naar Duits model kreeg het een taal aangeleerd die anders kon worden gelezen dan de negentiende-eeuwse ballettraditie. Dat betekende niet dat die ballettraditie 'uitgedanst' was. Visionaire pedagogen en choreografen als Jeanne Brabants en Maurice Béjart gaven aan het ballet een nieuwe impuls na de Tweede Wereldoorlog.

Brabants was de stichtster van het Ballet van Vlaanderen en van een middelbare en hogere balletopleiding. Vanaf de jaren 1980 werd in Vlaanderen dan weer de zogenaamde 'hedendaagse dans' populair die opnieuw radicaal met de balletconventies brak. Zo blijft de geschiedenis van betekenisgeving aan het dansende lichaam op het podium een fascinerende 'never-ending story'.

LOKALE DANSGESCHIEDENIS?

Traditionele (kunst)dansgeschiedenis leeft van glamourverhalen over internationale sterren en genieën. Lokaal, regionaal of zelfs nationaal bekende dansers en choreografen blijven daardoor in de kou staan, en al zéker de amateurdansers. In België is er nog nauwelijks onderzoek verricht om dit te verhelpen (zie bibliografie). Lokale historici kunnen hierin een belangrijke rol spelen. Herinnert u zich dansvoorstellingen of dansopleidingen in uw stad of streek waarover vandaag weinig meer is geweten? Of stootte u al op intrigerende sporen tijdens bronnenonderzoek? Ga dan zeker de uitdaging niet uit de weg om op zoek te gaan naar méér gegevens en interpretatie.

Voor de dansgeschiedenis van het *ancien régime* trekt u best naar de stads- en gemeentearchieven. Daar wordt vaak de administratie van oude schouwburgen (zoals de Sint-Sebastiaansschouwburg in Gent, het Grand Théâtre in Antwerpen) en amateurgezelschappen (zoals rederijkerskamers) bewaard. In het Antwerpse Felixarchief vindt u in het oude OCMW-archief onder meer bundels van de aalmoezeniers. Deze aalmoezeniers waren rijke burgers die verantwoordelijk waren voor de armen- en ziekenzorg, maar die ook eigenaars waren van theaters en balzalen. De inkomsten van dat vertier kwamen de armen ten goede. In Brussel en Gent was het commerciële toneel lange tijd op dezelfde manier georganiseerd. In de archiefstukken duiken daarom sporadisch verwijzingen op naar toneeldansers en de inkomsten die ze genereerden. In het werk van Cor Vanistendael, Timothy De Paepe en Jean-Philippe Van Aelbrouck (zie bibliografie) vindt u bovendien verwijzingen naar andere soorten bronnen.

Voor de negentiende en de twintigste eeuw – maar ook soms voor oudere perioden – bewaren archiefinstellingen of heemkringen vaak programmabrochures en aankondigingen allerhande in een rubriek 'Varia' of 'Feesten'. Misschien vind je er ook volledige archieven van dansgroepen (inclusief ledenadministratie), al maken die vaak deel uit van het archief van scholen, jeugdbewegingen, turnkringen of toneelverenigingen waaruit de dansgroepen groeiden. Nog vaker ligt het materiaal bij betrokkenen thuis bewaard en kunnen interviews kleurrijke getuigenissen opleveren. De lokale pers kan het verhaal bijkomend stofferen, net als foto's, tekeningen of schilderijen door lokale kunstenaars.

Maak van de geschiedenis van lokale schouwburgen of verenigingen geen geïsoleerd verhaal: het wordt boeiender wanneer je hun verhouding tot de ruimere context aantoot. Het loont de moeite om te kijken naar het type dans (ballet of volksdans, moderne of jazzdans, hedendaags of urban?) en het dansrepertoire te vergelijken met wat er op dat moment op de (inter)nationale podia gebeurde. Sociaal-economische analyse kan veel leren over de sociale samenstelling van leden of publiek, de sponsors en de financiering. Maar even interessant is de taal die werd gebruikt om over hun activiteiten te schrijven. Welke betekenis werd aan dans(onderricht) gegeven? Hoe verhoudt de lokale casus zich tot de ruimere cultuurhistorische evolutie die hier werd geschetst?

Maar er was ook een politieke dimensie. Vanaf wanneer, in welke levensbeschouwelijke milieus of 'zuilen' werd (theater)dansonderricht passend gevonden? Wat voor dans werd er aangeleerd? In liberale toneel- of turnkringen floreerden bijvoorbeeld de balletlessen vanaf het interbellum als gevolg van de prestigewinst na de doortocht van de *Ballets Russes*. Maar was deze aandacht voor ballet in het interbellum ook mogelijk in socialistische of katholieke verenigingen? En buiten de steden? Of was hier enkel 'zedigere' 'volksdans' of – onder impuls van Duncan en de Duitse danspioniers – 'moderne dans' mogelijk? Hoe breed verspreid was de mode om in de jaren vijftig en zestig ook dans te integreren tijdens religieuze vieringen in het kerkgebouw? En gaven de impulsen van Jeanne Brabants en Maurice Béjart na de Tweede Wereldoorlog opnieuw prestige aan het balletonderricht overal te lande?

Het hoeft natuurlijk niet zo ver te gaan: alleen al het identificeren en in kaart brengen van dansgroepen en -scholen in Vlaanderen en Brussel sinds 1800 zou een schat aan informatie opleveren. De geschiedenis van podiumdans en danseducatie in ons land moet immers nog grotendeels worden geschreven. Dit geldt overigens ook voor de geschiedenis van de populaire gezelschapsdans op bals en dansfeesten, waarop deze bijdrage niet inging. Wie hieraan wil meewerken, kan de auteur altijd contacteren via Het Firmament. Expertisecentrum voor het cultureel erfgoed van de podiumkunsten (www.hetfirmament.be) voor ondersteuning bij de zoektocht naar en interpretatie van bronnen.

Beredeneerde bibliografie

Wie in het Nederlands wil lezen over de internationale dansgeschiedenis, moet zich vooralsnog behelpen met L. Utrecht, *Van hofballet tot postmoderne-dans: de geschiedenis van het academische ballet en de moderne-dans* (Zutphen 1988). In het Engels gaat Jennifer Homans uitgebreid en in een vlotte stijl in op de geschiedenis van het ballet in *Apollo's Angels: A History of Ballet* (Londen 2010), een mooie aanvulling op de essays van danscritica Deborah Jowitt in *Time and the Dancing Image* (Berkeley 1989). Jowitt gaat ook in op evoluties in de moderne (niet-ballet) dans, maar negeert zoals zovele Angelsaksische auteurs de fascinerende Duitse context die je kan exploreren via K.E. Toepfer, *Empire of Ecstasy: Nudity and Movement in German Body Culture, 1910–1935* (Berkeley 1997).

Voor theaterdans en danseducatie in België in de eerste helft van de twintigste eeuw geeft Staf Vos de stand van het huidige onderzoek en uitgebreide literatuurlijst weer in zijn doctoraatspublicatie *Dans in België, 1890–1940* (Leuven 2012). Voor de latere periode kan A.-M. Lambrechts e.a. (reds.), *Dans in Vlaanderen* (Brugge 1996) oriëntering bieden.

Voor de negentiende eeuw en het *ancien régime* is er helaas vrijwel enkel J.-Ph. Van Aelbrouck, *Dictionnaire des danseurs, chorégraphes et maîtres de danse à Bruxelles de 1600 à 1830* (Liège 1994). Het doctoraatsonderzoek van Timothy De Paepe behandelde geschiedenis en gebruik van Antwerpse theatergebouwen in de zeventiende en achttiende eeuw en Cor Vanistendael bestudeert, naast kleinere projecten op zijn blog www.dansant.org, de geschiedenis van de openbare 'danscultuur' in de vroege negentiende eeuw. Een goede instap hiervoor bieden hun artikels in het eerste nummer van *Tijd-Schrift* uit november 2011 met als thema 'Dans en vermaak'. Je vindt er ook een bijdrage van Evelien Jonckheere, die intussen haar doctoraatsproefschrift indiende over *Grand-théâtre, café-concert en variététheater in Gent (1880–1914)* (UGent 2014) en eerder *Kijklust en sensatiezucht: een geschiedenis van revue en variété* (Antwerpen 2009) publiceerde.

Bio

Staf Vos (1980) werd opgeleid als cultuurhistoricus aan de universiteiten van Leuven (BE) en York (UK). Sindsdien publiceerde hij over dansgeschiedenis en de geschiedenis van klassieke en populaire muziek in discours en praktijk sinds 1800. Zijn doctoraatsproefschrift over de legitimering van dans als kunstvorm (KULeuven 2009) verscheen in 2012 onder de titel *Dans in België, 1890–1940*. Hij is gastdocent Dansgeschiedenis aan AP Hogeschool/Koninklijk Conservatorium Antwerpen sinds najaar 2014. Daarnaast is hij medewerker onderzoek bij Het Firmament, expertisecentrum voor het cultureel erfgoed van de podiumkunsten.

Op het lijf
geschreven:
lichaam en
erfgoed